

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Brabant à la carte

Constructies en representaties van territorium tussen de dertiende en de vijftiende eeuw

Oostindiër, A.E.D.

Publication date

2022

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Oostindiër, A. E. D. (2022). *Brabant à la carte: Constructies en representaties van territorium tussen de dertiende en de vijftiende eeuw*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 1: Alles stroomt. Rivieren in het Brabants geografisch bewustzijn

Soo seg ick dan dat Brabandt Noordwaerts de Mase heeft, ende wordt daer met ghescheyden, eensdeels van Ghelderlandt ende eensdeels van Hollandt: Zuydwaerts het landt van Henegouwe, het Graefschap van Namen, ende het Bisdom van Luyck: Oostwaerts wederom de Mase, die't op een ander zyde oock scheydt van Ghelderlandt: Westwaerts eensdeels de Schelde, die't van Vlaenderen deylt, ende paelt eensdeels aen het landt van Aelst.¹

Zo luidt – in vertaling – het begin van de geografische beschrijving van het hertogdom Brabant in de *Descrittione di tutti i Paesi-Bassi, altrimenti detti Germania inferiore* van de Florentijnse geschiedschrijver en koopman Ludovico Guicciardini (1521-1589).² Zijn *Descrittione* verscheen voor het eerst in 1567, en werd binnen enkele decennia talloze malen in verschillende talen herdrukt. Zoals de titel al zegt, geeft het werk een beschrijving van de belangrijkste steden, provincies en landschappen van de Nederlanden, voor de Spaanse overheersing. In de eerste kennismaking met Brabant krijgt de lezer een globale beschrijving van de situering van het hertogdom: het ligt ingeklemd tussen de vorstendommen Gelderland, Holland, Henegouwen, Namen, Luik en Vlaenderen. In drie van de vier windrichtingen is een belangrijke rol weggelegd voor de rivieren die het hertogdom omlijsten: in het noorden en oosten de Maas, en in het westen de Schelde.

Het idee om Brabant te beschrijven aan de hand van rivieren was zo oud als het hertogdom zelf. Als lineaire elementen die zich duidelijk zichtbaar uitstrekten in het landschap, waren rivieren bij uitstek geschikt om de grenzen van het hertogdom aan te duiden. Dit hoofdstuk betoogt dat de Brabantse hertogen en kroniekschrijvers rivieren als de Schelde, de Rijn en de Maas gebruikten om het hertogdom op een dynamische manier te definiëren. Zij pasten hun beelden van het hertogdom aan de omstandigheden aan. Deze ideeën vormden eveneens de basis voor politieke onderhandelingen over de status van het hertogdom. Het tweede deel van het hoofdstuk beargumenteert dat de definitie van rivieren als grenzen, en als juridische en economische ruimtes, vooral voor omwonenden van rivieren van belang was. Vanwege de beperkte zichtbaarheid van gemaakte afspraken, berustte de constructie van rivieren als ruimtes echter voor een groot deel op onofficiële processen, waardoor gebruikers van rivieren de ruimte steeds opnieuw konden bevragen en definiëren. Dit hoofdstuk verdedigt de stelling dat arbitrerende instanties, zoals hertogen of hun commissies, niet altijd gericht waren op het opheffen van de ruimtelijke ambiguïteit, maar vooral

¹ Guicciardini, *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden*, p. 48.

² De La Fontaine Verwey, 'Geschiedenis van Guicciardini's beschrijving', p. 9-31. Het bovenstaande citaat komt uit de Nederlandse vertaling van Cornelis Kiel, verschenen in 1612. Zie Jacqmain, 'Kiliaan als Nederlands vertaler', p. 215-223.

focusten op hun kerntaken: het beschermen van privileges en het bewaren van de vrede. Hiermee vormt dit hoofdstuk de eerste stap in het betoog dat de constructie van het hertogdom vooral een belangrijke aangelegenheid was voor inwoners van het hertogdom om machtsrelaties te definiëren, en dat ze dat deden in contexten los van de staat, en vaak door middel van onofficiële strategieën.

Het hoofdstuk is daarom als volgt opgebouwd. Het eerste deel geeft een overzicht van de gebruikte theorie, methodologie en bronnen. Het tweede deel onderzoekt op basis van administratieve en literaire bronnen de manier waarop hertogen en kroniekschrijvers rivieren gebruikten om Brabant op een flexibele manier te definiëren. Het derde deel verkent op welke manier Brabanders in de praktijk van alledag rivieren construeerden als betekenisvolle ruimtes. Het analyseert welke belangen omwonenden en gebruikers van de rivier daarbij hadden, op welke ideeën zij hun beeld van de ruimte baseerden, en op welke manier ze die communiceerden. De basis vormt een analyse van rechtszaken die Brabanders tegen hun burens uit Vlaanderen en Luik voerden over de Gete en de Schelde. Het vierde deel van het hoofdstuk, ten slotte, onderzoekt welke strategieën Brabanders in conflict inzetten om hun visie op de ruimte werkelijkheid te laten worden. Hierbij maakten ze gebruik van een breed scala aan tactieken, zowel binnen als buiten de rechtszaal. De casus wordt gevormd door langlopend conflict tussen Brussel en Mechelen over de bevaarbaarheid van de Zenne en de bescherming van de vermeende Mechelse stapelrechten op vis, zout en haver.

1.1 Theorieën, bronnen en methoden

Om met Stuart Elden te spreken, beschouwd door de lens van het concept territorium zou je rivieren kunnen zien als gelaagde ruimtes. Een rivier kan economisch worden geëxploiteerd (een dimensie van territorium die bij Elden 'land' heet). Daarnaast kunnen rivieren functioneren als *frontiers* en zo een strategisch element in het landschap zijn (bij Elden 'terrein'), hoewel rivieren moeilijk kunnen worden verdedigd.³ Rivieren zijn ambigue ruimtes: hoewel ze lineair zijn, functioneren ze niet alleen als statische scheiding tussen twee ruimtes. Ze zijn ook zelf plaatsen van beweging, en als zodanig ruimtes van contact en uitwisseling tussen mensen aan beide zijden van de rivier, en anderen die zich op de rivier bewegen. Ook vormen ze deel van een ecosysteem waar mensen en dieren van afhankelijk zijn, en dat onderhoud van omwonenden vergt om hen veilig en gezond te houden.⁴ Bovendien hebben rivieren in fysiologisch opzicht veel dimensies: ze bestaan

³ Over de moeilijkheid van het verdedigen van de Maas als 'frontier', zie Govaerts, *Mosasaurs*, p. 46-50.

⁴ Zie het werk van Petra van Dam over de verschillende politieke, sociaaleconomische en milieuaspecten van de relatie tussen mens, dier en water, bijvoorbeeld 'Great Transformation'. Voor het waterbeheer in steden in de middeleeuwse Nederlanden zie Coomans, *Community, Urban Health and Environment*, met name hoofdstuk 2 en 4.

uit twee oevers, een bodem, en stromend water. Op al die elementen legden inwoners van het hertogdom Brabant verschillende economische, juridische en politieke claims.

De conflicten over rivieren die in de veertiende en vijftiende eeuw in Brabant ontstonden, speelden op hetzelfde moment in veel dichtbevolkte gebieden in Europa. De Italiaanse post-glossator Bartolus de Saxoferrato (1313-1357) behandelde de definitie van jurisdictie over rivieren bijvoorbeeld al in zijn *De fluminibus seu Tyberiadis*.⁵ Bartolus was een door de wol geverfd jurist, maar uiteindelijk was zijn verhandeling geworteld in problemen uit de praktijk, waarvoor hij een oplossing probeerde te vinden. In Brabant waren er ook geleerden die verhandelingen opstelden over de definitie van juridische en economische rechten over ruimte, zoals Willem van der Tanerijen, die eind vijftiende eeuw een juridisch handboek schreef voor de Raad van Brabant (zie hoofdstuk 2.2). De juridische werkelijkheid werd echter in de praktijk vaak geconstrueerd door directe betrokkenen in conflicten, zoals stedelijke autoriteiten, poorters, handelaren en arbitragecommissies. Zij gaven de ruimte vorm door het doen van claims en tegenclaims. Hun argumentaties weerspiegelden een groeiende interesse in de juridische basis van claims over ruimte, en in de ideeën over de manier waarop die ruimte samenhang. Eveneens besteedden ze aandacht aan het onderzoeken van de geldigheid van argumentaties en het correcte verloop van juridische procedures.⁶ Alle aspecten van de gelaagde constructie van ruimte komen zo gecondenseerd bij elkaar in de dynamische ruimte van de rivier.

Theoretisch steunt dit hoofdstuk op het werk van Élodie Lecuppre-Desjardin over politieke cultuur in de Bourgondische Nederlanden.⁷ Ze onderzocht op welke manieren tijdgenoten uitdrukking gaven aan een idee van een ‘Bourgondische staat’, een staat die uit verschillende vorstendommen bestond die elk hun eigen identiteit behielden.⁸ Tijdgenoten gebruikten uiteenlopende media om ideeën over de ruimte uit te drukken en die vorm te geven, variërend van administratieve documenten tot kronieken en kaarten, en markeringen in het fysieke landschap.⁹ De analyse van praktische onderhandelingen van tijdgenoten over juridische en economische rechten op en rond grensrivieren bouwt voort op het werk van Tom Johnson.¹⁰ In zijn studie naar de constructie van

⁵ Elden, *The Birth of Territory*, p. 220.

⁶ Deze aspecten komen terug in hoofdstuk 3, bij de discussie over juridische ruimte in het markgraafschap Antwerpen.

⁷ Lecuppre-Desjardin, *Le royaume inachevé*.

⁸ Zie voor de context in de bourgondische Nederlanden, Stein ‘Seventeen’ en over de politieke en institutionele integratie id., *De hertog en zijn staten*.

⁹ Zie in het bijzonder Lecuppre-Desjardin, *Le Royaume inachevé*, Ch. VI: ‘La figure et le nombre, réflexions sur la conscience du territoire’, p. 265-312.

¹⁰ Johnson, ‘The Tree and The Rod’.

jurisdictie in het Engelse Dunwich (c.a. 1380-1460), signaleerde hij dat een partij jurisdictie alleen succesvol kon definiëren wanneer die zijn eigen interpretatie van jurisdictie aan genoeg leden van de gemeenschap kon communiceren.¹¹ Een dergelijke definitie was altijd tijdelijk. Door geologische veranderingen in het landschap werden grenzen soms onduidelijk.¹² Bovendien verschoof de machtsbalans tussen sociale groepen en politieke actoren door onder andere toenemende handel, de groei van sommige steden en de stagnatie van andere, en de wisselende politieke invloed die de vorst konden laten gelden (al dan niet via zijn vertegenwoordigers).¹³ Nieuwe invloedrijke groepen begonnen voor hun eigen belangen op te komen en bestaande juridische en economische regelingen te betwisten.¹⁴ In Johnsons casus beriepen de strijdende partijen zich op oude privilege teksten die vanwege hun ambigue formulering voor verschillende interpretaties vatbaar waren. In de Brabantse situatie speelde de interpretatie van geschreven teksten bij conflicten over jurisdictie eveneens een centrale rol, maar niet de enige. De Brabantse casus vormt daarom een belangrijke tegenhanger van de Engelse.

Het onderzoek voor dit hoofdstuk steunt op een divers bronnencorpus. Onderzoek naar de percepties van rivieren als de grenzen van concrete hertogelijke bevoegdheden en van het hertogdom als politieke ruimte, is gebaseerd op administratieve en literaire bronnen. De basis voor de literaire analyse vormen de *Rijmkroniek* van Jan van Heelu (1291), de *Brabantsche Yeesten* van Jan van Boendale (c.a. 1351), en de *Die alder excellenste cronyke van Brabant*, opgesteld door een anonieme auteur (1498).¹⁵ Verschillende juridische procesdossiers vormen de basis van de analyse van de manier waarop concrete actoren – stedelingen, stadsbesturen, heren met hoge jurisdictie, inwoners van gebieden rondom rivieren – in de dagelijkse praktijk rivieren construeerden als grenzen en als ambivalente ruimtes in zichzelf. Een eerste dossier betreft een conflict tussen inwoners van Tienen

¹¹ Volgens Johnson moeten we jurisdictie zien niet als een gebonden ruimte, maar als een relatie tussen drie zaken: 1. autoriteit, 2. gemeenschap, en 3. het fysieke landschap. In feite maakt Johnson daarmee voor zijn begrip van jurisdictie gebruik van Bernard Guenées definitie van de staat: ‘il y a État, dès qu’il y a, sur un territoire, une population obéissante à un gouvernement’, Guenée, ‘État et nation’, p. 18.

¹² In Johnsons casus slipte een haven dicht, verplaatste zich noordwaarts naar een aanpalende jurisdictie, en overstromde vervolgens. In Brabant veranderde o.a. de bevaarbaarheid van de rivier de Honte.

¹³ In Brabant bestond steeds een machtsevenwicht tussen de drie belangrijkste politieke groepen: vorst, adel en steden (zoals besproken in de inleiding). Vgl. Van Uytven, ‘Vorst, adel en steden’.

¹⁴ In dit hoofdstuk zijn dat vooral de Antwerpse stedelingen en magistraten, door de economische opgang van die stad.

¹⁵ De literatuur over de Brabantse historiografie is omvangrijk. Een goede introductie vormen Stein, *Politiek en historiografie* en Sleiderink, *De stem van de meester*. Voor Van Heelu, zie Avonds en Janssens, *Politiek en literatuur*; voor Boendale, Stein, ‘Wanneer schreef Jan van Boendale’, id., ‘Antithese’, Van Anrooij e.a., *Al l’Antwerpen in die stad*; voor de *Alder Excellenste Cronike*, Tigelaar, *Brabants historie*.

en het Luikse dorp Hoegaarden over de rivier de Gete (1422), en twee volgende dossiers de twisten tussen Antwerpen en inwoners van Vlaamse dorpen en heerlijkheden tussen 1270 en 1337, en in 1422. Een laatste belangrijke bron vormen procesdossiers over de stapeltwisten tussen Mechelen en Antwerpen uit de jaren 1430, waarbij ook Brussel betrokken raakte. De vaarroute tussen Brussel en Antwerpen, die de heerlijkheid Mechelen doorsneed, was hierbij een belangrijke inzet.¹⁶

De getuigenverslagen in deze dossiers maken het maar beperkt mogelijk de daadwerkelijke juridische situatie op en rond rivieren te reconstrueren. Als getuigen traden alleen mannen op, vaak vijftigplussers. Hun verslagen memoreerden veel gebeurtenissen die op het moment van het proces al decennia geleden hadden plaatsgevonden, en waren vaak met elkaar in tegenspraak. Toch zijn deze getuigenverslagen inzichtelijk, omdat ze van personen van zeer diverse pluimage afkomstig waren: bewoners van beide rivieroeveren, gerechtelijke ambtenaren (baljuws, schouten, ammans), hun dienaren, en zelfs buitenlandse handelaren. Hun getuigenissen geven een goed beeld van de manier waarop tijdgenoten redeneerden over de juridische en economische rechten op de rivier, en soms zelfs van de theoretische grondslag voor de bestaande praktijk. Terwijl mediëvisten theoretische overwegingen over territorium normaal moeten zoeken bij geleerden als Bartolus de Saxoferrato, bieden deze verslagen inzicht in de manier waarop tijdgenoten in de praktijk ideeën over territorium ontwikkelden. Bovendien biedt een analyse van rechtszaken over ruimte de mogelijkheid om te ontrafelen op welke soorten geschreven en gewoonterrechtelijk bewijs betrokkenen hun ideeën over de ruimte baseerden en hoe die ideeën en soorten bewijs zich tot elkaar verhielden. Ten slotte biedt een studie van rechtszaken de mogelijkheid om de rol van rechtszaken te evalueren als een van de vele strategieën die betrokkenen ter beschikking stonden bij de constructie van ruimte. Deze invalshoeken vormen een rode draad door de rest van dit boek.

1.2 Rivieren als grenzen van het hertogdom

Het hertogdom Brabant kende een uitgebreid rivierennet. In het westen van Brabant verbond de Schelde het hertogdom, met name de stad Antwerpen, stroomopwaarts met steden in Vlaanderen, Doornik, Henegouwen en Kamerijk, en stroomafwaarts met Zeeland en de Noordzee. Ongeveer

¹⁶ Een bespreking van het conflict tot in de jaren 1330 en veel bronnenmateriaal is te vinden bij: Floris Prims, 'De rechten van Brabant'. Zeer algemeen is het artikel van Wijffels, waarin wel veel verwijzingen naar oudere literatuur te vinden zijn: Wijffels, 'Emergence et engloutissement'. Zie eveneens Huussen, *Jurisprudentie en kartografie*, en recenter: Dumasy-Rabineau 'La vue'. Het dossier over het Geteconflict is overgeleverd in ARAB RK 12, dossiers over de stapeltwisten zijn Stadsarchief Mechelen, inventaris Van Doren VI, nr. 203 (Franstalig) en Felixarchief Antwerpen, inventaris Denucé, nr. 584 (Nederlandstalig).

vijftien kilometer onder Antwerpen, bij Rupelmonde, stond de rivier in verbinding met de Rupel, die stroomde langs de heerlijkheid Rumst. Daar stroomden de Nete en de Dijle samen. De Nete vormde de verbinding met onder andere Lier. De Dijle voerde via de heerlijkheid Mechelen naar Leuven, vanouds de meest voorname stad van het hertogdom. Twaalf kilometer ten noorden van Leuven stond de Dijle in verbinding met de Demer, die voerde naar drie belangrijke heerlijke steden Diest, Aarschot en Zichem, en naar de stad Halen. Daar stond de rivier in verbinding met de Gete, die stroomde in de richting van Tienen en de het Luikse dorp Hoegaarden. Iets ten noorden van Mechelen bevond zich het Zennegat, waar de rivier de Zenne in de Dijle stroomde. De Zenne voerde via Heffen en Vilvoorde naar Brussel, en vormde zo een belangrijk deel van de verbinding tussen Brussel, Mechelen, Antwerpen en de Schelde (zie kaart 1.2).

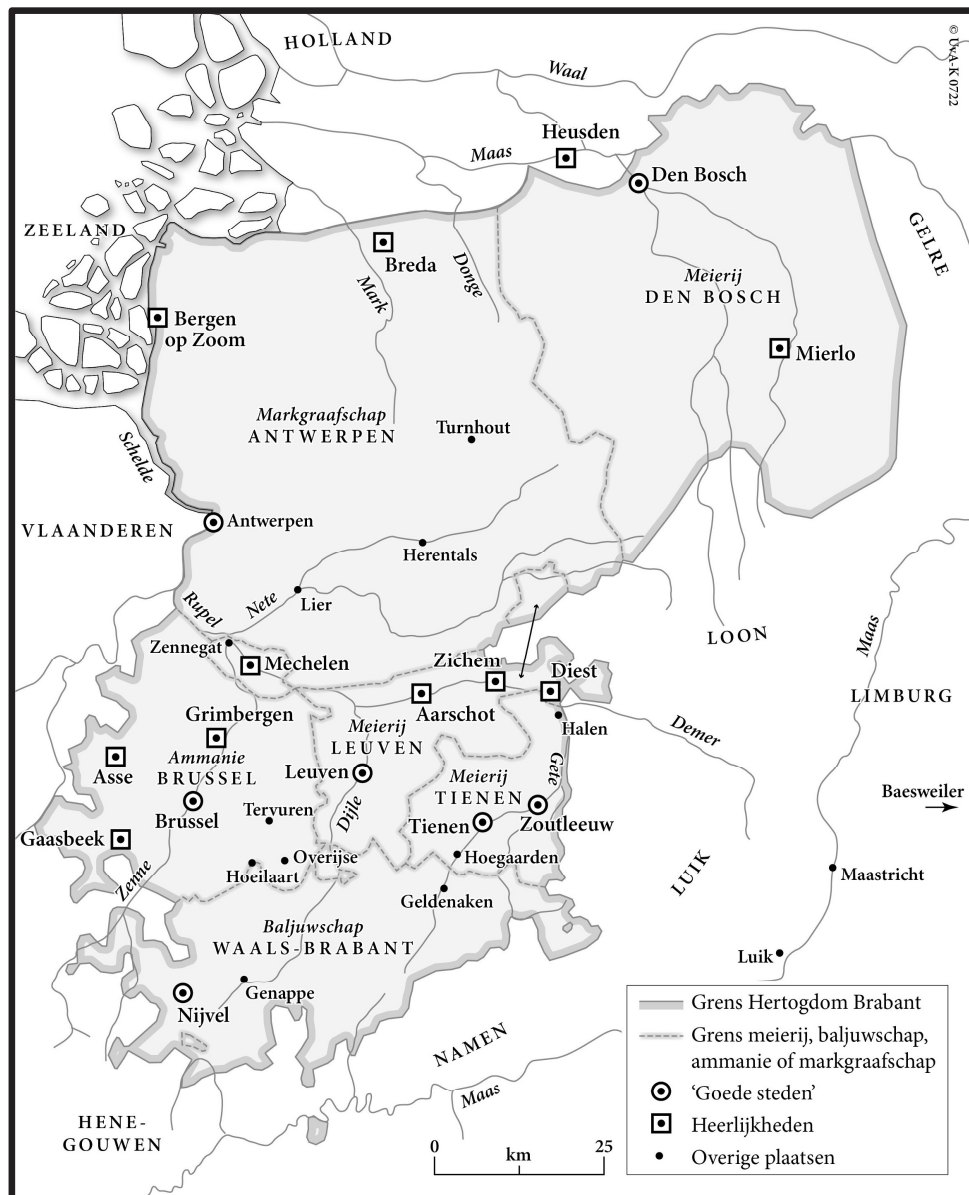
Dit rivierenet was een belangrijke structuur die het hertogdom intern verbond, en veel rivieren waren belangrijke verbindingaders. Daarnaast hadden ze voor inwoners van het hertogdom economische betekenis, vanwege tollens, vis- en veerrechten. Vanwege hun economisch en juridisch belang vielen rivieren onder het gezag van de landsheer. Die had het eerste recht op economische exploitatie van de rivier, en moest ook toezien op de bevaarbaarheid: rivieren moesten breed en diep genoeg zijn, en er mochten geen obstakels worden aangebracht die de doorvaart hinderden. Het onderhoud van rivieren was niet alleen belangrijk voor transport, maar ook omdat mensen en dieren voor hun voedsel- en watervoorziening afhankelijk waren van een gezonde rivier. Dit vereiste samenwerking omdat rivieren soms gebieden onder verschillende jurisdicties doorkruisten. Dat die samenwerking voor omwonenden van de rivier van cruciaal belang was zal het tweede deel van dit hoofdstuk duidelijk maken met betrekking tot conflicten tussen Brussel en Mechelen over de vaarweg van Brussel naar Antwerpen.

Rivieren waren niet alleen verbindende elementen maar konden ook als (symbolische) grenzen functioneren. Leonard Dauphant analyseerde hoe de Franse koningen hun koninkrijk graag voorstelde als liggend tussen de Rhône, Saône, Maas en Schelde, terwijl in werkelijkheid hun macht binnen dat gebied verre van uniform was.¹⁷ In Brabant was de situatie vergelijkbaar. In de ogen van hertogen en kroniekschrijvers strekte het hertogdom zich uit tussen de Schelde en de Rijn (of de Maas), maar in de praktijk moesten de hertogen hun macht binnen dit gebied stapsgewijs uitbouwen. Het eerste deel van dit hoofdstuk betoogt dat kroniekschrijvers en hertogen rivieren gebruikten om het hertogdom op een flexibele manier te definiëren. Ze pasten hun beelden van

¹⁷ Dauphant, *Le Royaume des quatre rivières, passim*.

het Brabant aan de omstandigheden aan. Zulke ideeën bleven niet beperkt tot de literaire sfeer, maar vormden de basis voor politieke onderhandelingen over de status van het hertogdom.

Kaart 1.2 Overzichtskaart Brabant c.a. 1400.

1.2.1 De rechten van de hertogen

De definitie van Brabant als een vorstendom ingeklemd tussen de Schelde en de Rijn had wortels in rechten die de hertogen van Brabant van oudsher bezaten. Deze rivieren vormden belangrijke markeringspunten in het territoriaal bewustzijn van Brabanders. Ze waren de grenzen van het oude hertogdom Nederlotharingen, dat voor de Brabantse hertogen een belangrijk ideaal was dat richting gaf aan hun politiek.¹⁸ In 1106 verwierf graaf Godfried I van Leuven de titel hertog van Nederlotharingen.¹⁹ Door deze titel werd de nieuwe hertog namens de Roomskoning verantwoordelijk voor de bescherming van rust, vrede en rechtspraak tussen de Rijn en de Schelde.²⁰ Hiermee kreeg hij de bevoegdheid recht te spreken buiten zijn directe machtsbereik rond Leuven en Brussel. In theorie viel de westgrens van zijn machtsbereik nu samen met die van het Rijk: de Schelde. Met de hertogstitel verkreeg Godfried eveneens het markgraafschap Antwerpen, dat in de tiende eeuw door (waarschijnlijk) Roomskoning Otto II was ingesteld om de Schelde als grens van het Rijk te verdedigen.²¹

De oostelijke grens van Nederlotharingen werd in principe gevormd door de Rijn maar Godfried moest zijn werkelijke invloed in het gebied gewapenderhand bevechten. In zijn expansiedrift stuitte hij op buurvorsten, en na de dood van Roomskoning Hendrik V in 1125 ontnam de nieuwe Roomskoning, Lotharius III, Godfried de hertogstitel.²² Godfried probeerde zich te verzetten en ondernam een oorlog tegen Walram van Limburg en de prinsbisschop van Luik, Alexander van Gulik. Op 7 augustus 1129 werd hij bij Wilderen verslagen. Een eigentijdse kroniek vermeldt dat hij zijn macht gelimiteerd zag tot de bescheiden rivier de Gete terwijl zijn tegenstander ‘het hertogdom van de Rijn tot aan de rivier de Gete verwierf.’²³

¹⁸ Zie bijvoorbeeld, Stein, ‘Recht en territorium’ en id., ‘Lotharingia, identity’.

¹⁹ Bonenfant, ‘Basse-Lotharingie’, p. 1131. Zie over de vorming van het hertogdom Nederlotharingen ook Bijsterveld en Guillardian, ‘De vorming van het hertogdom’, p. 41-43. Zie voor een discussie over ‘landsbewustzijn’ van Lotharingen in de hoge en late middeleeuwen, Hirschmann ‘Landesbewußtsein’.

²⁰ Steurs, ‘Van het graafschap’, p. 65.

²¹ Bonenfant, ‘Basse-Lotharingie’, p. 1123 en Bijsterveld en Guillardian, ‘De vorming van het hertogdom’, p. 46-47. Het markgraafschap Antwerpen was sinds 1023 aan de hertogstitel verbonden. Het latere ‘markgraafschap’ als juridisch ambtsgebied in Brabant viel overigens niet samen met de gebieden die er in de elfde tot en met de dertiende eeuw toe werden gerekend, vgl. Steurs, ‘Van het graafschap’, p. 67. Over de betekenis van het markgraafschap in de vijftiende eeuw, zie hoofdstuk 3.

²² Bonenfant, ‘Basse-Lotharingie’, p. 1141.

²³ ...*ducatum a Reno usque ad fluvium Gettum obtinuit*, Bonenfant, ‘Basse-Lotharingie’, p. 1143, citerend uit *Sancti Petri Erpbesfurtensis continuatio Ekekehardi*, ed. Holder-Egger, Hannover 1859. De kroniek werd geredigeerd voor 1148 en geeft als reden voor het conflict tussen de hertogen dat Godfried zijn hertogstitel verloor.

Ten tijde van de regering van Hendrik I (r. 1190-1235) had het hertogdom Nederlotharingen zijn politieke betekenis vrijwel geheel verloren aan kleinere hertogdommen en graafschappen die ervoor in de plaats waren gekomen. Desondanks probeerden de Brabantse hertogen hun machtsbereik nog steeds uit te breiden over het gebied tussen de Schelde en de Rijn. De Rijksdag van Schwäbisch Hall (1190) maakte echter definitief korte metten met de Brabantse aanspraken, en limiteerde de hertogstitel van de hertogen tot wat die in feite al was, hertogen van Brabant.²⁴ Maar de Brabantse hertogen gaven hun ambities niet op. Zo liet Hendrik III zich in 1257 aanwijzen als plaatsvervanger van Roomskoning Alfons van Castilië van ‘Brabant tot aan de Rijn, en van het aartsbisdom Trier tot aan de zee’, al had dit vanwege Alfons’ gebrek aan gezag in het Rijk maar weinig praktische betekenis.²⁵ Een andere concrete bevoegdheid van de hertogen die met Nederlotharingen verbonden was, was hun voogdijschap over de stad Aken.²⁶

Het hoogtepunt van de Lotharingische ambities van de Brabantse hertogen was de oostwaartse expansie van hertog Jan I (r. 1267-1294), die werd bezegeld door zijn overwinning in de slag bij Woeringen (1288). Deze overwinning bezorgde hem het hertogdom Limburg, de laatste hertogelijke titel binnen Nederlotharingen (naast die van Brabant en Nederlotharingen zelf, hoewel die in feite beide van de Nederlotharingse hertogstitel waren afgeleid).²⁷ Bovendien leverde dit de hertog de bevoegdheid op om recht te spreken buiten zijn Brabantse gebieden. Ook verwierf hij in 1292 uit handen van Roomskoning Adolf I van Nassau het voogdijschap over water en land – net als zijn vader in 1257 – in het gebied dat min of meer Nederlotharingen besloeg. Het strekte zich uit ‘van de streken rond de Moezel tot de gebieden aan de Noordzee, en het Rijnland tegenover Westfalen.’²⁸ Hoewel ook dit voogdijschap maar beperkt effectief gezag met zich meebracht, verhoogde het de status van de hertogen, en voedde het hun Lotharingische droom. Daarnaast bezaten de Brabantse hertogen als hertogen van Limburg en Nederlotharingen het geleiderecht (het recht om reizigers te beschermen) tussen Maas en Rijn, dat ze gedurende de veertiende eeuw regelmatig uitoefenden. Volgens kroniekschrijver Jan van Boendale vormde de uitoefening van dit recht de directe aanleiding voor de slag bij Woeringen: als Jan I zich hertog van Limburg wilde

²⁴ Stein, ‘Lotharingia, identity’, p. 493.

²⁵ Avonds en Janssens, *Politiek en literatuur*, p. 45. Hirschmann, ‘Landesbewußtsein’, p. 225-226 bekritiseert Avonds omdat hij zich eerder geen rekenschap zou hebben gegeven van de zwakte van Alfons, maar in *Politiek en literatuur* doet Avonds dat wel degelijk.

²⁶ Avonds, *Politiek en literatuur*, p. 38-39.

²⁷ Ibid., p. 47.

²⁸ *a partibus circa fluvium Moselle usque ad partes maris quod See vocatur, et ex parte Reni altera versus Westphaliam*, Butkens, *Trophées* 1, Preuves, p. 128; Stein, ‘Lotharingia, identity’, p. 499.

noemen, moest hij de vrede tussen Maas en Rijn handhaven en de plunderingen van baronnen in het gebied aan banden leggen.²⁹

1.2.2 *Expansieve geografie bij Jan van Heelu*

Hoewel de hertogen verschillende titels bezaten tussen de Rijn en de Schelde, konden ze de verschillende gebieden tussen de rivieren slechts stap voor stap in hun hertogdom integreren.³⁰ Desondanks waren de rivieren belangrijke symbolische grenzen van het hertogdom in het ruimtelijk bewustzijn van Brabanders. Al vanaf de dertiende eeuw reflecteerden kroniekschrijvers op rivieren als grenzen van het hertogdom, en dat zouden ze tot het einde van de vijftiende eeuw blijven doen. Het idee dat de voorzaten van de Brabantse hertogen regeerden over een Nederlothingen dat zich uitstrekte tussen de Schelde en de Rijn was al een belangrijk gegeven in de dynastieke genealogieën die geschreven werden rond 1268, en die de basis vormden voor de latere Brabantse historiografie.³¹

Het kwam ook tot uitdrukking in het ruimtelijk bewustzijn van kroniekschrijvers als Jan van Heelu. Van Heelu voltooide in 1291 een kroniek van krap negenduizend verzen over de regering van Jan I, waarin hij veel aandacht besteedde aan de roemvolle Slag bij Woeringen, waarmee Jan zijn hertogdom significant uitbreidde. In deze kroniek spelen rivieren een belangrijke rol als ideologische grenzen van het hertogelijke machtsbereik. Het primaire gebied waar de Brabantse expansie zich voltrekt, ligt aan de overzijde van de Maas. Meer concreet definieert Van Heelu het strijdtoneel als het gebied *tusschen der Mase ende den Rijn*, een frase die in zijn kroniek veelvuldig terugkeert.³² Dit is het gebied waar voor Brabant roem en eer is te behalen. Het is dan ook het gebied waar de vijanden zijn, de heren tussen Maas en Rijn, die niet in staat zijn de vrede in het gebied te handhaven. Hun onvermogen is voor Van Heelu de primaire legitimatie van de hertogelijke expansie. In eerste instantie wil de hertog zich niet mengen in buitenlandse aangelegenheden: de rechtsbescherming tussen Maas en Rijn is officieel de verantwoordelijkheid

²⁹ Ibid., p. 500.

³⁰ Dit was geen top-down proces: inwoners van gebieden, of lokale heren, hadden eveneens belangen bij integratie. Evenmin was het een lineair proces: sommige gebieden werden juist weer vervreemd aan heren die dan weer als vazal gingen optreden, en behielden een verregaande onafhankelijke status binnen het hertogdom (zoals Breda). Sommige volkstalige teksten, zoals de *Grimbergse oorlog* (geschreven in de eerste helft van de veertiende eeuw), stimuleren hun publiek dan ook het perspectief van zulke edelen te begrijpen en nodigen de lezer uit te reflecteren op de grenzen van de hertogelijke macht, zie Caers en Stein, 'Territorial Perception'.

³¹ Ibid., p. 285.

³² Van Heelu, *Rymkronyck*, v.21.

van de hertog van Limburg. Pas als die zijn verplichtingen niet nakomt, neemt hertog Jan de taak op zich, niet in het minst omdat in het gebied tussen Maas en Rijn ook veel Brabantse leenmannen wonen.³³ De aanleiding voor de spanningen tussen Brabant en Limburg is volgens Van Heelu de belegering door verschillende heren uit het Maas-Rijngebied van de stad Aken, in 1278. Die strijd is zo hevig dat de stad bijna tot de grond toe wordt verwoest. Als voogd ziet Jan I zich genoodzaakt de stad te bevrijden. Zodoende, schrijft Van Heelu, *was tsertoghen eere | Tusschen Mase enten Rijn, soe seere, | Dat voort ane, van diere tijt, | Op den hertoge droegen nijt | Die heeren tusschen Mase ende Rijn*. De heren die de grootste grieven tegenover de hertog koesteren, zijn volgens Van Heelu die van Limburg, die het niet kunnen verkroppen dat de Brabantse hertog hen met geweld op de knieën heeft gedwongen.

De Maas vormt de scheiding tussen het land van de hertog en de gebieden waar expansie plaatsvindt, waardoor de rivier een cruciale plaats inneemt in de territoriale geografie van de kroniek. Het oversteken van die rivier is steeds een liminale handeling: de hertog steekt de rivier alleen over om strijd te leveren. De heren aan de overzijde ervaren dit als een infiltratie in hun gebied. Wanneer de hertog op het punt staat de rivier over te steken, verspreiden ze de hovaardige mare dat wanneer de hertog met zijn mannen de Maas oversteekt, hij er niet op moet rekenen dat hij aan leeftocht kan komen: hij moet zijn spijs van de punt van vijandelijke degen kopen.³⁴ Omgekeerd is Brabant veilig zolang de vijanden zich aan de overzijde van de Maas bevinden. De situatie wordt pas penibel wanneer zij de Maas oversteken, omdat ze daarmee Brabant binnentrekken.³⁵ Als zij de aftocht blazen, wederom over de Maas, is Brabant veilig.³⁶

De Rijn vervult in de geografie van de kroniek een andere functie: die van het einde van het gewenste expansiegebied. Uiteindelijk weet hertog Jan tot op die rivier door te stoten. Niemand kan zich herinneren, aldus Van Heelu, dat een vorst ooit zo lang tegen de zin van de Keulse aartsbisschop is blijven liggen op de Rijn, tussen Keulen en Bonn. Als toppunt van zijn onverschrokkenheid en superioriteit, laat Jan zijn paard zelfs uit de Rijn drinken.³⁷ Een krachtig motief, dat geëchood wordt door de *Chronica de origine ducum Brabantiae*, een Brabantse dynastieke

³³ Ibid., v. 1074-1083 *Maer die hertoge en woude | Niet voordere dan tote int lant | Van Limborch trecken doen; want | Het es tsertoghen leen | Van Limborch dat hi en geen | Onrecht noch onmate | En sal doeghen op die strate, | Tusschen der Mase enten Rine. | Daer leden nochtan scade ende pine | Tsertoghen liede van Brabant*. Ook slaat de Brabantse hertog de handen met andere vorsten ineen om de vrede tussen Maas en Rijn te beschermen.

³⁴ Ibid., v. 2142-2146.

³⁵ Ibid., v. 2084-2094; v.2528-2529.

³⁶ Ibid., v. 3137.

³⁷ Ibid., v. 4076-4090.

geschiedenis tot aan Jan I die ook duidelijk de Lotharingische ambities van de hertog onderstreept, en dat ook Boendale overneemt in zijn *Yeeften*.³⁸ Daarmee markeert de Rijn meteen het einde van de bekende wereld. Manschappen die van ver komen, komen *van over Rijn, verre en wide*.³⁹ Zelfs de roem van de hertog verspreidt zich tot over de Rijn. Als Van Heelu dit nog sterker wil benadrukken, noemt hij ook de rivier de Donau: Jans roem verspreidt zich *vander Denouwen tote hier*.⁴⁰

1.2.3 De verbondenheid tussen Brabant en Lotharingen

Tot ver in de vijftiende eeuw bleven kroniekschrijvers de oude waardigheid en onafhankelijkheid van Brabant op het hertogdom Nederlotharingen terugvoeren, hoewel dat in politieke zin weinig meer behelsde. Ook de hertogen ontleenden er een belangrijk deel van hun status aan. De titel hertog van Nederlotharingen was de eerste hertogelijke titel van de Brabantse dynastie, en zelfs de Bourgondische hertogen namen hem op een prominente plek over in hun titulatuur. Na de incorporatie van Brabant in de Bourgondische samengestelde staat werden zulke aanspraken zeker niet minder belangrijk, zoals Robert Stein heeft beargumenteerd. Politieke elites in vorstendommen die in de personele unie werden geïntegreerd moesten immers moeite doen om op te vallen bij de vorst, en hun eigen belangen bij hem over het voetlicht te brengen.⁴¹ Dit deden ze door hun eigenheid, status en privileges te benadrukken. De historiografische tradities van afzonderlijke vorstendommen kenden een heropleving in de vijftiende eeuw, juist omdat leden van lokale politieke elites probeerden hun eigen tradities aan de vorsten over te brengen.⁴² De vorsten konden die tradities vervolgens gebruiken in hun onderhandelingen met de Franse koningen en de Roomskoningen.

De status van het hertogdom Brabant was voor een belangrijk deel gekoppeld aan Lotharingen, en kroniekschrijvers gaven hier uitdrukking aan. De auteur van de *Alder Excellenste Cronike*, die werd gepubliceerd in 1498 en een grote verspreiding kende, beschouwde Lotharingen als een cruciale schakel in de ontwikkeling van het hertogdom Brabant. Op verschillende plaatsen in zijn kroniek

³⁸ De *Chronica* werd voltooid door een anonieme auteur in 1294, Caers en Stein, 'Territorial perception', p. 281.

³⁹ Bijvoorbeeld, Van Heelu, *Rymkronyk*, v.315; v.1674.

⁴⁰ *Ibid.*, v.1066-1067. Een enkele keer breidt hij de bekende wereld uit tot de Franse rivier de Garonne. Wanneer Hertog Jan voor Woeringen ligt, is dat zo indrukwekkend dat niemand ooit zoiets gezien had, *vander Rine toter Denouwen | Ende wederom toter Geronden*, *ibid.*, v.4182-4183.

⁴¹ Stein, *Politiek en historiografie*, p. 273.

⁴² Stein, 'Regional chronicles', *passim*. Filips de Goede was overigens ook zelf geïnteresseerd in regionale historiografie en privileges. In 1438 liet hij secretaris Adriaan van der Ee een inventaris van de Brabantse privileges maken, overgeleverd in een prachtig handschrift.

deed hij moeite om de relatie tussen Brabant en Lotharingen uit te leggen, hoewel die relatie en de geografische definitie van beide gebieden enigszins ambigu bleef.⁴³ In zijn historische relaas schreef hij hoe verschillende voorzaten van de Brabantse hertogen landen tussen de Rijn en de Schelde bezaten. De voornaamste onder hen, Karel de Grote, trok zich aan het einde van zijn leven terug in het gebied dat hij het meest beminde: het land tussen de Rijn en de Schelde, beter bekend als Neder-Oostenrijk of Oost-Frankrijk, en dat later Lotharingen werd genoemd. Binnen dit gebied lag ook Brabant, om precies te zijn tussen de Maas en de Schelde.⁴⁴

Op verschillende momenten in de kroniek breekt de auteur zijn betoog op om de relatie tussen Lotharingen en Brabant nogmaals te duiden, waarbij er enige ambiguïteit blijft bestaan over de relatie tussen Brabant en de verschillende varianten van Lotharingen. Zo hield Pepijn van Landen, volgens de contemporaine historiografie de eerste hertog van Brabant, de volgende gebieden in leen van de Frankische koning Lotharius (beter bekend als Chlotarius II): Brabant en Neder-Oostrijk, anders geheten Klein-Lotharingen, gelegen tussen de Rijn en de Schelde. De auteur grijpt het moment om een indicatie te geven van de relatie tussen Brabant en Neder-Oostrijk enerzijds, en Frankrijk dan wel het Heilige Roomse Rijk anderzijds. Lezers zouden zich immers de vraag kunnen stellen hoe het kan dat Brabant inmiddels onder de keizer staat, en niet meer onder de koning van Frankrijk. Dat komt, aldus de kroniekschrijver, omdat het nageslacht van Pepijn zich zowel aan de koningen van Frankrijk als van het Heilige Roomse Rijk verbonden hebben. Hun kinderen hebben de landen onder elkaar verdeeld, zodat Brabant uiteindelijk terecht kwam onder degenen die ‘Alemanien’ en Groot-Lotharingen ten deel hadden. In de ogen van de schrijver is Groot-Lotharingen het gebied tussen Rijn en Schelde, en van Bourgondië tot de Noordzee, waarmee hij aansluit bij een bekende traditie in de Brabantse historiografie.⁴⁵ Hij benadrukt voornamelijk de status van het markgraafschap, Antwerpen en het land van Rijen als een keizerlijk leen.

⁴³ Ook andere Brabantse historiografen probeerden op verschillende manieren de spanning tussen het ideaal van Lotharingen en de realiteit van Brabant te verklaren, zie Caers en Stein, ‘Territorial Perception’, p. 285-287.

⁴⁴ *Alder Excellenste Cronike*, f. 74r-v. Het lijkt erop alsof de auteur hier ook suggereert dat Lotharingen kan samenvallen met Oost-Frankrijk (Austrasië), terwijl het daar in werkelijkheid maar een bescheiden deel van uitmaakte. In dertiende-eeuwse Brabantse genealogieën worden Austrasië, Lotharingen en Brabant op een vergelijkbare manier (bewust) verward, Stein, ‘Recht en territorium’, p. 69. Zie ook Caers en Stein, ‘Territorial perception’, p. 282-283.

⁴⁵ Het gegeven komt eveneens voor in een Brabantse kroniek uit 1294, gebaseerd op de *Chronographia* van Sigebert van Gemblours. Ook de instructie van Antoine Haneron uit 1460 is hier woordelijk aan ontleend, zie beneden, en Stein, ‘Recht en territorium’, p. 75-76.

Iets verderop in zijn relaas, bij de verwerving van de Lotharingen en Brabant door Godfried I (met de Baard) legt de auteur nog eens uit wat het verschil is tussen Brabant en Lotharingen, omdat veel van zijn tijdgenoten dat volgens hem niet goed begrijpen. Brabant is het gebied tussen de Maas en de Schelde. Het is genoemd naar Brabo, de eerste christelijke prins (niet te verwarren met Brabo die de reus bij Antwerpen versloeg). Zo bestond het tot de tijd dat Pepijn van Landen hertog van Lotharingen en Brabant werd. Toen was Brabant een deel van Neder-Oostrijk of Oost-Frankrijk. Het blijft complex, erkent de schrijver: de landen waarover Pepijn regeerde heetten Lotharingen, *begripende in hem Brabant, ghelijc Brabant te voren Lothrijke begreep*.⁴⁶ Verdere verwarring wordt veroorzaakt door het verschil tussen Neder- en Opper-Lotharingen. Nederlotharingen is het gebied dat hij zojuist beschreven heeft; Opper-Lotharingen is echter een ander gebied, dat veel landen tussen Rijn en Maas omvat, zoals Lotharingen aan de Moezel, het hertogdom Bar, Luxemburg, de Elzas en het land van de Paltsgraaf. Ten tijde van Lotharius I, zoon van Lodewijk de Vrome, was dit een rijk, maar hij verdeelde het onder zijn broers, Lodewijk de Duitser en Karel de Kale (in het Verdrag van Verdun van 843). Door latere vorsten werd het hertogdom zeer verminderd, waardoor Godfried slechts een fractie van het originele hertogdom verwierf.⁴⁷

Aangekomen bij de moderne geschiedenis breekt de auteur zijn relaas nogmaals op. Hij beschrijft hoe de pas aangetreden Jan IV leenhulde doet aan Roomskoning Sigismund voor de gebieden die hij van hem in leen houdt.⁴⁸ Dit geldt volgens de schrijver expliciet niet voor zijn titels van Brabant en Lotharingen. In zijn verklaring voor het feit dat Brabant een vrij vorstendom is, traceert hij het hertogdom tot Karel de Grote, in lijn met de bestaande historiografie.⁴⁹ Brabant was Karels *prinicipael patrimonie goet*, en strekte zich uit *vander Masen totter scelden toe*. Na zijn regering werd Brabant door veel andere koningen van Frankrijk geregeerd, die het vrij hielden, zonder iemand anders erin te kennen. Brabant wordt zo gedefinieerd als het gebied tussen de Maas en de Schelde, dat door verschillende koningen is vrijgehouden. In de ogen van de schrijver zijn Brabant en Lotharingen hier synoniem; hij heeft het over *Brabant, twelc namaels Lothrike heet*.⁵⁰

De auteur van de *Cronike* is zich bewust van de ambigue ontwikkeling van Lotharingen en Brabant. Toch blijft ook zijn terminologie verwarrend: Neder-Lotharingen is in principe synoniem voor Neder-Oostenrijk, Oost-Frankrijk en Klein-Lotharingen, beslaande het gebied tussen de Schelde

⁴⁶ *Alder Excellenste Cronike*, f. 108r.

⁴⁷ *Alder Excellenste Cronike*, f. 107v-108r.

⁴⁸ Zie verder hoofdstuk 3.

⁴⁹ Voor de relatie tussen de Brabantse en Karolingische dynastie in de Brabantse historiografische traditie, zie Stein, 'Brabant en de Karolingische dynastie'.

⁵⁰ *Alder Excellenste Cronike*, f. 162v.

en de Rijn, waarvan Brabant, gelegen tussen de Schelde en de Maas, een deel is. Desondanks zijn Brabant en Lotharingen soms ook synoniem. Ook blijft zijn conceptualisering intern strijdig: in de context van Pepijn van Landen erkent hij dat Brabant *onder de keyser* is, terwijl hij in de context het concilie van de pas aangetreden Jan IV betoogt dat Brabant, ook wel Lotharingen genoemd, vrij is, omdat het door generaties is overgegeven als het patrimonium van Karel de Grote, tussen de Maas en de Schelde. Zowel de status van Brabant als de relatie tussen Lotharingen en Brabant blijft meerduidelijk. Uiteindelijk doet de precieze terminologie er echter voor de auteur toch minder toe. Interessanter is de rol die Lotharingen in zijn argumentatie speelt. Hij gebruikt het om aan te tonen dat Lotharingen – en daarmee Brabant – vrij is, aangezien het zowel een Frans als een Duits leen is geweest, en door vele vorsten als zelfstandig vorstendom is bewaard. De Roomskoningen kunnen daarom geen aanspraak maken op het gehele hertogdom.

Tegen het einde van de vijftiende eeuw zijn oude ideeën over Lotharingen nog steeds een belangrijke basis onder het Brabantse territoriaal bewustzijn. Niet als ideologie die Brabantse expansie moet stimuleren zoals in de tijd van Jan I, maar als grond voor trots. Ten eerste bewijst het voor tijdgenoten dat Brabant een van de oudste en meest illustere hertogdommen is binnen het grotere statencomplex: het is direct Karolingisch patrimonium, en bovendien was het ooit nog groter en roemvoller dan in de tijd van de schrijver van de *Alder Excellenste Cronike*. Maar bovenal legt de verbondenheid met Lotharingen de basis onder het idee dat Brabant een vrij hertogdom en territorium is, dat zelfstandig bestaat ingeklemd tussen de grote rijken van de Franse koning en de Roomskoning – althans, zo betoogt de chroniqueur. De verbondenheid tussen Brabant en Lotharingen blijft voor het idee van het Brabantse territorium als zelfstandige eenheid cruciaal vanaf Van Heelu eind dertiende eeuw, tot aan de *Alder Excellenste Cronike* eind vijftiende eeuw, en ook nog daarna, hoewel de precieze invulling van het idee in nieuwe politieke contexten steeds verandert.

Het gebruik van Lotharingen als basis onder machtsaanspraken was in de vijftiende eeuw niet alleen een literaire abstractie, maar vervulde voor de Bourgondische hertogen (en hun hof) ook een reële functie, zoals Robert Stein heeft betoogd. Hertog Filips de Goede deed vanaf de jaren 1430 tot aan zijn dood in 1467 grote moeite om de juridische status van zijn landen binnen het rijk erkend te laten krijgen (evenals zijn zoon Karel de Stoute na hem). Het ideaal van het Koninkrijk Lotharingen diende hem en zijn raadsliden hierbij als vehikel voor argumentatie, op basis van onder andere de Brabantse historiografische traditie. Zo moest zijn gezant Antoine Haneron, die in 1460 Filips' rechten binnen het Duitse rijk tegenover de paus en de keizer moest verdedigen, zijn betoog onder andere baseren op gegevens uit oude kronieken. Daar was te lezen dat het Rijk zich in oude tijden niet verder uitstreekte dan tot aan de Rijn, terwijl tussen de Rijn en de Schelde, Bourgondië en de

Noordzee het koninkrijk Lotharingen was gelegen. In 1447-1448 had het idee om een Lotharingisch koninkrijk opnieuw op te richten al op tafel gelegen in onderhandelingen tussen Duitse en Bourgondische afgezanten over de verlening van een koningstitel aan Filips de Goede. De kanselier van Roomskoning Frederik III, Kaspar Schlick, had het geopperd, en het was met enthousiasme door de Bourgondische gezanten ontvangen. Zij interpreteerden de betekenis ervan echter breder dan de kanselier: terwijl die slechts een statusverhoging van Filips binnen het Rijk voor ogen had, wenste de Bourgondische partij een Bourgondisch koninkrijk dat allodiaal bezit was, onafhankelijk van het Heilige Roomse Rijk.

Het is duidelijk dat de Bourgondische gezanten hun interpretatie van de geschiedenis vormden naar de ambities van hun vorsten. Ze projecteerden de nieuwe politieke constellaties handig terug op een voorgesteld verleden dat in werkelijkheid nooit had bestaan. De Roomskoning was dan ook niet onder de indruk. Frederik III stelde dat hij gezworen had om het Rijk te vermeerderen in plaats van te verminderen, en kon Filips' wensen dus niet inlossen.⁵¹ De argumentatie van de Bourgondische vorsten laat echter zien dat beelden van een hertogdom Lotharingen tussen Schelde en Rijn, of van Brabant tussen Schelde en Maas, een belangrijke basis bleven onder het Brabantse ruimtelijk bewustzijn. Deze ideeën vonden brede verspreiding onder de elite rond de hertog, zodat ze een uitgangspunt konden vormen voor onderhandelingen over de status van de Bourgondische landen binnen het Duitse rijk. Zowel kroniekschrijvers, politieke elites als de hertogen konden dus terugrijpen op rivieren om de grenzen van het hertogdom op een flexibele manier te definiëren, aangepast aan de omstandigheden van het moment. Het tweede deel van dit hoofdstuk beargumenteert dat inwoners van het hertogdom rivieren niet alleen definieerden als grenzen, maar ook als juridische en economische ruimtes in zichzelf. Zij baseerden hun ideeën op uiteenlopende gegevens, waardoor ze gemakkelijk met elkaar in conflict raakten over de status van rivieren, en daardoor over hun onderlinge machtsverhoudingen.

1.3 De constructie van rivieren als betekenisvolle ruimtes

Rivieren waren niet alleen betekenisvol voor kroniekschrijvers en hertogen als (voorgestelde) grenzen van het hertogdom. Stedelingen, stadsbesturen, heren, schippers en vissers hadden concrete belangen bij de definitie van rivieren als grenzen, en als economische en juridische ruimtes. Zij waren van rivieren afhankelijk voor transport, maar ook voor schoon water, voedsel en een leefbare omgeving. Regelmatig raakten zij met elkaar in conflict over rivieren, maar de oplossing

⁵¹ Voor een grondige analyse van de Lotharingse ambities Filips de Goede, zie Stein, 'Recht en territorium'.

van zulke conflicten was altijd tijdelijk. Gemaakte afspraken waren niet altijd zichtbaar in de ruimte, en gebruikers van de rivier baseerden hun beeld van de rivier voor een groot deel op hun handelen in de dagelijkse praktijk. Hierdoor hadden verschillende groepen uiteenlopende percepties van de rivier als juridische, economische of liminale ruimte, en konden conflicten gemakkelijk opnieuw ontstaan. Het derde deel van dit hoofdstuk analyseert daarom hoe al die verschillende actoren onderhandelden over rivieren als betekenisvolle ruimtes, en daarmee over hun onderlinge machtsrelaties. Na een inleidende casus inventariseert het eerst welke juridische en economische belangen er voor omwonenden van rivieren, handelaren en gerechtsdienaren bij een conflict over de rivier op het spel stonden. Vervolgens analyseert het de ideeën waarop betrokkenen in een conflict hun beeld van de ruimte baseerden, en aan de hand van welke media ze hun opvattingen probeerden te communiceren.

Bij de bestudering van deze vragen staan twee rivieren centraal: de Schelde, in het westen van het hertogdom, en de Gete, in het oosten. Beide rivieren vormden een grens van het hertogdom. De Schelde vormde de grens met Vlaanderen, de Gete met het dorp Hoegaarden, dat als een Luikse ‘enclave’ in Brabant lag (zie kaart 1.2). Daarnaast waren de rivieren ook zelf ambigue ruimtes, die juridisch en economisch werden geëxploiteerd door omwonenden van de rivieren. Over de juridische en economische rechten op beide rivieren raakten Brabanders in conflict met hun bureu. In oktober 1422 voerden inwoners van het Brabantse Tienen een proces over de rechten op de Gete tegen inwoners van Hoegaarden, dat ongeveer een uur lopen stroomopwaarts lag (c.a. 6 kilometer). Zowel Brabanders als Hoegaarders visten in de rivier en ze gebruikten er molens. Meiers uit zowel Brabant als Luik wilden er jurisdictie uitoefenen.⁵²

Over de Schelde raakten Antwerpenaren verwikkeld in een reeks conflicten met hun Vlaamse bureu. Tussen 1270 en 1337 werden ten minste vier ‘parlementen’ over de Schelde gehouden (c.a. 1270, tussen 1294 en 1302, 1314-1315 en 1331-1332), en met tussenpozen namen de spanningen tussen Antwerpen en Vlaanderen weer toe.⁵³ Zeker nadat Antwerpen weer met Brabant herenigd was, vanaf 1406, was dat het geval.⁵⁴ Zo voerde Klaas van Kets, heer van het Vlaamse Burcht en Zwijndrecht, in de jaren rond 1422 een langdurige strijd tegen Antwerpen over de rechten op de rivier.⁵⁵ De Scheldekwestie raakte verweven met andere spanningen die ontstonden tussen Antwerpen en Mechelen, over de toekenning van de stapelmarkten van vis, zout en haver, en

⁵² De getuigenverslagen zijn opgenomen in ARAB RK 12.

⁵³ Prims, ‘De rechten van Brabant’, p. 891-893.

⁵⁴ Zie verder hoofdstuk 3.

⁵⁵ Over de familie Van Kets, zie Buylaert, *Repertorium van de Vlaamse adel*, p. 396-397.

waarbij ook Brussel betrokken raakte. De conflicten mondten uit in wat historici het Groot Stedenproces hebben genoemd. Dat ging van start in 1433 en bestond uit drie gelijktijdig gevoerde rechtszaken tussen de drie steden, al had het proces een lange aanloop. De rechtszaak kwam niet tot een definitieve oplossing, en het conflict over de Schelde duurde voort tot het begin van de zestiende eeuw.⁵⁶ Het doel is hier niet primair het precieze chronologische verloop van het proces uiteen te zetten (een dergelijke analyse zou een boek op zich vergen), maar eerder een aantal specifieke momenten in de conflicten te analyseren om te onderzoeken waarop betrokkenen hun ideeën over de ruimte baseerden, en welke strategieën ze ontplooiden om hun visie op die ruimte erkend te laten krijgen.

1.3.1 *De rivier als ambigue liminale ruimte*

Bij de definitie van jurisdictie stond er voor heren, steden en andere gebruikers van de rivier veel op het spel. Conflicten over jurisdictie werden echter niet altijd uitgevochten in de rechtszaal, en niet per definitie gewonnen door de partij die in theorie misschien de sterkste rechten had. Geen voorbeeld kan dit beter illustreren dan dat van Klaas van Kets, heer van het Vlaamse Burcht en Zwijndrecht. Zijn casus geeft eveneens inzicht in de verwevenheid van de thematiek die in het vervolg van dit hoofdstuk verder zal worden onderzocht. In het jaar 1422 voerde Klaas een verbeterde strijd tegen de stad Antwerpen over de jurisdictie op de Schelde. Als heer alleen kon Klaas maar moeilijk weerstand bieden tegen de opkomende handelsstad. In een brief aan de raadslieden van Filips de Goede en de stad Antwerpen schetste hij hoe Antwerpen voortdurend inbreuk pleegde op *zijn* rechten, die hij van Filips in leen hield, en daarmee indirect op die van de graaf van Vlaanderen zelf. Klaas gaf een levendige beschrijving van de manier waarop de Antwerpse gerechtsdienaren te werk gingen. Op Sint-Andreasdag of -avond (29 of 30 november) stak de Antwerpse roeddrager Gillis Putoir de Schelde over naar het veer van Zwijndrecht, waar Willem de Pijnker, poorter van Gent, zijn boot had afgemeerd.⁵⁷ Klaas liet er geen twijfel over bestaan: de boot lag geankerd *metten ankere an tsand* en wel zo dicht aan de oever dat het schip nauwelijks nog dobberde. Desondanks riep Gillis: ‘Waar is De Pijnker, de schipper?’ Willem riep vanuit zijn schip dat hij er was, en vroeg wat Gillis van hem wilde. Die antwoordde dat hij gezonden was door de

⁵⁶ Zie De Laet, ‘Mechelen versus Antwerpen’ en ‘Brusselse betrokkenheid’.

⁵⁷ Waarschijnlijk is dit Gillis van Haveskerke alias Butoir of Putoir, die stierf voor 17 mei 1479 en heer was van 's-Gravenwezel (na koop in 1447-52) en van de helft van de heerlijkheid Merksem-Schoten (na koop in 1454). In 1441 werd hij amman van Antwerpen voor het leven, Damen, ‘Prelaten’, nr. 688. Hij trad als ammansknaap in ieder geval al op in 1417, zie de inleiding van hoofdstuk 3.

markgraaf, de schout en de schepenen van Antwerpen en dat Willem zich moest melden bij de schout en schepenen. Willem antwoordde op zijn beurt dat hij zich al lange tijd met zijn schip in Vlaanderen en op de Vlaamse stroom bevond, in *theerschip* (rechtsgebied) van Klaas van Kets. Als iemand iets met hem te stellen had, moest daar recht gesproken worden, want hijzelf en zijn lading verkeerden buiten de vrijheid van Antwerpen, en hadden daar ook geen wettelijke verplichtingen. Gillis dreigde Willem goedschiks of kwaadschiks gevangen te nemen, en verzekerde hem dat hij niemand in enig schip zou ontzien, tenzij het schip op het droge lag, want zo was het hem bevolen door markgraaf, schout en schepenen. Hij greep Willem vast en voerde hem naar Antwerpen – hoewel Willems schip toch echt in Vlaanderen lag afgemeerd, zoals Klaas van Kets in zijn brief aan de Raad benadrukte. In Antwerpen werden Willems rechten als Gentse poorter bovendien met voeten getreden, want hij had eigenlijk voor de Gentse schepenbank moeten worden gedaagd, en *binnen den pale ende stroeme van Vlaanderen*. Antwerpen had hem nooit mogen arresteren.⁵⁸

Het verhaal dat Klaas van Kets over Willem en Gillis vertelde, laat op een intrigerende manier zien hoe hij dacht en redeneerde over de ruimte waarin hij leefde. Als heer van Burcht en Zwijndrecht oefende hij jurisdictie uit over niet alleen het land, maar ook over de rivier de Schelde, die in zijn ogen een Vlaamse stroom was. De status van het water was ambigu: wanneer schepen dreven, viel te betwisten onder wiens jurisdictie ze vielen. Wanneer ze op het droge lagen, was het echter voor zowel Klaas als de Antwerpenaar Gillis Putoir en zijn meerderen duidelijk dat ze onder jurisdictie van de plaatselijke heer vielen. Tegelijk werd jurisdictie niet alleen ruimtelijk gedefinieerd: Willems Gentse poortersrecht zou hem in theorie moeten beschermen tegen berechting door andere stedelijke magistraten. Hij benadrukte zelf dat hij en zijn lading niet alleen fysiek buiten de vrijheid van Antwerpen lagen, maar ook niet onder andere juridische bepalingen van die stad vielen. Deze verschillende definities van jurisdictie maakten de ruimtelijke situatie ingewikkeld, en vatbaar voor verschillende interpretatie door de mensen die zich in de ruimte bewogen, en door gerechtelijke instanties die elkaar beconcurrerden in de uitoefening van rechtsmacht (zie verder hoofdstuk 2 en 3).

Klaas' relaas legde eveneens de vinger op een zere plek: het was niet de eerste keer dat hij bijstand zocht voor de bescherming van zijn rechtsmacht. In zijn brief refereerde hij aan een eerder smeekschrift dat hij de heren van de Raad had gestuurd, en aan eerdere gerechtelijke uitspraken die zijn macht hadden moeten beschermen. Klaas kende de weg binnen de juridische instituties – gedurende een aantal jaren schreef hij verschillende brieven, liet hij klerken memo's en

⁵⁸ ARAB RK Chartres de Flandre, 50.3. (NB. Ook de sub-nummers (50.1, 50.2, 50.3, etc.) zijn onderverdeeld in verschillende stukken.)

klachtenlijsten opstellen over zijn situatie, verzamelde hij getuigenissen en formuleerde hij antwoorden op Antwerpse aanspraken – maar desondanks moest hij keer op keer vaststellen dat de werkelijkheid zoals die was besloten in de rechtszaal een andere was dan die waarin hij zich bewoog in het leven van alledag. Antwerpen betwistte uitspraken of negeerde die, gerechtsdienaren als Gillis Putoir oefenden hun vermeende gezag ‘met macht’ uit, onder goedkeuring van de schepenbank, en diezelfde schepenbank claimde bovendien allerlei aanspraken die ze nooit had bezeten. *Nieuwicheiden* waren dat volgens Klaas, een veelzeggende term in een tijd waarin het recht oud moest zijn om geldig te zijn, die totaal niet waren gegrond in de jarenoude rechtspraktijk, en die evenmin werden gesteund door ‘enige memorie’ van betrouwbare getuigen.

1.3.2 Onderhandelen over juridische en economische belangen op de rivier

Voor Brabanders waren rivieren belangrijke ruimtes die ze vaak met hun burens betwistten. Door natuurlijke veranderingen in het landschap, maar evenzeer door veranderende politieke en economische verhoudingen in een gebied, kon de machtsbalans in een gebied verschuiven, en moest de ruimtelijke situatie soms opnieuw worden geïnterpreteerd. De potentiële gevolgen van een verkeerde interpretatie voor betrokkenen logen er niet om. Niet alleen voor inwoners kon dit het verschil betekenen tussen vrijheid en gevangenschap, verlies of behoud van eigendom, maar ook gerechtsdienaren liepen risico bij de onterechte toe-eigening van jurisdictie. Klaas van Kets had zelf al eens drieëntwintig dagen in een Antwerpse gevangenis moeten doorbrengen, omdat hij een op drift geraakt schip met paling in beslag had genomen.⁵⁹ Bij onderhandelingen over de rechten op rivieren, stond er voor betrokkenen in een conflict dan ook veel op het spel. Alvorens dieper in te gaan op de onderhandelingsstrategieën van betrokkenen in conflicten over rivieren, is het daarom goed eerst te onderzoeken welke economische en juridische belangen betrokkenen eigenlijk hadden bij de onderhandeling over de rechten op de rivier. Getuigen uit de processen over de Schelde tussen 1270 en 1337 en rond 1422, en over de Gete in 1422, kunnen hier inzicht in bieden.

Een van Klaas van Kets’ bewijsstukken bestond uit een lijst getuigenverklaringen van – voornamelijk oudere – mannen die verklaarden welke gerechtshandelingen Klaas en zijn voorgangers, de inmiddels overleden Klaas en Jan van Kets, op de Schelde hadden verricht.⁶⁰ De meest tastbare gevallen betroffen ‘zeedrift’, goederen of mensen die te water waren geraakt en er door iemand uit werden gehaald, of die aan de oever aanspoelden. Zij vielen onder de

⁵⁹ Ibid., klachtenlijst Klaas van Kets, punt 4.

⁶⁰ Ibid., getuigenverklaringen ten behoeve van Klaas van Kets.

verantwoordelijkheid van de plaatselijke gerechtsdienaar, die besliste over de bestemming van aangespoelde goederen, en toestemming moest geven voor het begraven van drenkelingen. Getuigen Jan de Cidec (55 jaar) en Jan Roelof (60 jaar, *luttel mijn of meer*) vertelden bijvoorbeeld dat de oude meier Jan van Kets (de vader of grootvader van Klaas) ongeveer zesenzeventig jaar voor het proces (rond 1376) Jan de Coddeveere uit het water had gehaald, die overboord geslagen en verdronken was, en hem had laten begraven. Jan de Bloc (32 jaar), Jan van Putte (50 jaar) en Pieter van Steenackere (50 jaar) waren eveneens getuige geweest van een voorval dat indruk had gemaakt. Achtentwintig jaar eerder (1394) waren er twee mannen en een kind verdronken, en nog een man die een kledingstuk droeg dat uit twee verschillend gekleurde stoffen bestond, een aanwijzing van zijn vermeende rijkdom of hoge status. Hij werd begraven in een wijnvat in plaats van een grafkist; de anderen kregen een meer reguliere begrafenis, met toestemming van Klaas van Kets.

Naast mensen kwamen er spullen langsgedreven op de rivier. Ongeveer tweeëntwintig jaar voor het proces (rond 1400) was er een platbodem met een kostbare lading op de rivier gezonken, vertelden Klaas van Mele (50 jaar), Pieter de Bloc (35 jaar), Klaas van der Heiden (50 jaar), Gillis Gerard (35 jaar) en Gillis van der Parre (50 jaar). De eigenaars wilden de goederen uit de rivier halen, maar konden dat niet zomaar doen; daarvoor hadden ze toestemming nodig van Klaas van Kets, als heer van Burcht. Omdat hij zag hoeveel schade ze hadden geleden, verklaarden de getuigen, gaf hij de lading aan de eigenaars terug. Zelfs de hofmeester van Brabant, Costijn van Ranst, moest aan Klaas komen vragen of hij een molenroede terug mocht krijgen die was losgeraakt en aangespoeld in Burcht. Maar ook hij had volgens de getuigen erkend *datse minen Clause toeboorde om dat zeedrift was*.⁶¹

Op de kleinere Gete kwamen in hetzelfde jaar minder goederen voorbijgedreven, maar ook daar verdronken mensen. Getuigen herinnerden zich in 1422 vooral het geval van de oude Hendrik Kerchoff. Hendrik Boden vertelde hoe hij in het nachtelijk duister iemand had zien liggen in de rivier bij de Wolffmolen. Snel waarschuwde hij de molenaar, die meteen met een lantaarn naar buiten kwam. Toen ze in de dode Hendrik herkenden, waarschuwden ze de meier van Hoegaarden. Schepen Jan Spechs bevestigde dat zijn vader als ondermeier inderdaad Henriks lichaam uit de rivier had gehaald.⁶² De vraag welke gerechtelijke instantie doden mocht ophalen was voor betrokkenen belangrijk. Die bepaalde niet alleen op wiens gezag de dode werd begraven, maar ook aan wie kosten en eventuele opbrengsten zouden toekomen.

⁶¹ ARAB RK Chartres de Flandre 50.3, getuigenverklaringen ten behoeve van Klaas van Kets.

⁶² ARAB RK 12, f.1r-v, f.3r-v, f.12r. De getuigen waren naast Jan Spechs Hendrik Swilden, Arend Vrederix, Willem de Lathouwer en Sigher Berthout.

Voor gerechtelijke instanties was het eveneens noodzakelijk om delicten die op rivieren werden gepleegd te kunnen berechten. De definitie van jurisdictie was belangrijk want rechtspraak was een belangrijke inkomstenbron. Op de kleine Gete, die niet goed bevaarbaar was, speelde dit geen grote rol, maar op de Schelde was dit van wezenlijk belang. In 1315 maakten getuigen in een rechtszaak over de Schelde tussen Antwerpen en Vlaanderen melding van verschillende gevallen van roof, piraterij en moord op de rivier. De Vlaming Heine van Gent vertelde dat misdaden op de Schelde voor Antwerpen altijd door Vlaamse baljuws waren berecht. Twaalf jaar voor het proces had baljuw Haward van Rupelmonde zelfs een arrestatie verricht op een landtong bij de Brabantse oever – waar het *hebbet en vloiet* – omdat Ardeken Bollard Gillis van Merchtenen had mishandeld.⁶³ Jan van der Dicht meldde zelfs dat Anneken Hardeman een van zijn gezellen op de rivier had vermoord voor geld, pal voor de abdij van Sint-Michiels in Antwerpen. Niet alleen was deze misdaad bestraft door de baljuw van het Vlaamse Rupelmonde, maar de Antwerpse schout en zijn knapen waren volgens Jan van der Dicht zelfs aanwezig geweest toen Anneken werd geradbraakt om te horen of hij nog iets los zou laten wat voor hen van belang kon zijn.⁶⁴

Van Brabantse zijde zijn pas getuigenverslagen bewaard uit de jaren 1331-1332 maar, zoals te verwachten valt, wisten Brabanders evenzevele tegenvoorbeelden aan te halen. Arnout de Brackere was wegens geweldpleging en het onterecht innen van een geleidegeld door de Antwerpse vierschaar geradbraakt. Schippers uit het Brabantse Strijen, die goederen aan een zekere Lombard zouden leveren, hadden de Lombard ter hoogte van Kallo overboord gegooid en beweerden bij aankomst in Antwerpen dat hij verdronken was. De Antwerpse schout Everdey van Lillo nam hun goederen in beslag en daagde de schipper en zijn knapen voor de vierschaar.⁶⁵ De Antwerpse schepensbank had zelfs de Hollanders Hendrik van Achter en Willem Rabeel veroordeeld toen ze op de Vlaamse oever bij Kallo Gentenaren van hun laken hadden beroofd.⁶⁶ Dit is slechts een greep uit de vele gemelde incidenten maar deze maken al duidelijk dat de Brabanders genoeg tegenvoorbeelden tegenover de Vlaamse getuigenissen konden zetten.

De definitie van jurisdictie op de rivier was eveneens van invloed op de bestraffing van bannelingen. In 1422 getuigden Floris Inghel (43 jaar), Jan Bollaerd (50 jaar) en Pieter van der Woude (48 jaar) dat de Antwerpse poorter en ingezetene, Jan van Bergen, die door de stad Gent uit Vlaanderen verbannen was, door de baljuw van Waas, Klaas Vijte, was gearresteerd terwijl hij

⁶³ Prims, 'De rechten van Brabant', p. 923.

⁶⁴ Ibid., p. 925.

⁶⁵ Ibid., p. 946.

⁶⁶ Ibid., p. 947.

zich in een schip bevond dat voor de werf van Antwerpen lag. Volgens de getuigen zette de baljuw Jan gevangen in het kasteel van Rupelmonde, *of daert hem gbeliefde*. Jans vrienden en familie volgden hem om hem te helpen maar het mocht niet baten. Ze moesten zijn lijf duur terugkopen voor 10 Vlaamse groten.⁶⁷

Niet alleen de uitoefening van jurisdictie, ook het bezit van diverse economische rechten stonden voor betrokkenen bij conflicten over rivieren op het spel. Op de Schelde werden veel tol-, veer- en visrechten verpacht. De handhaving van zulke rechten had serieuze consequenties. De officiële straf die stond op de ontduiking van tol was verbranding van een schip. Het is niet duidelijk hoe vaak Antwerpse en Vlaamse autoriteiten deze rigoureuze maatregel daadwerkelijk toepasten (zeker in de vijftiende eeuw lijkt een boete of beslaglegging meer voor de hand te liggen), maar een Brabants pleidooi meldde in 1331 dat Klaas van Kets de jongere, heer van Burcht, daadwerkelijk een schip met vis had verbrand als straf voor het ontduiken van de tol. Hoewel het schip aan Vlaamse zijde lag afgemeerd, was Klaas in Antwerpen voor het gerecht gedaagd.⁶⁸ Ook vissers die hun pacht niet betaalden, konden op straffen rekenen. De getuigen van Klaas van Kets uit 1422 meldden dat er poorters van Antwerpen visten op de rivier, met het anker in de Schelde voor Burcht. Als ze voor dit ‘ankerrecht’ te weinig pacht betaalden, werden ze door de meiers van Burcht gearresteerd. Gillis van der Parre, die meier was geweest onder Klaas van Kets, had dat zelf meegemaakt. De getuigen wisten een aantal Antwerpse vissers zelfs bij name te noemen, al was het zeventien jaar geleden: De Brecrere, Marten Lauwers, Jan en Moen van der Ameyen, Coel van Eeken, koopman Diederik, Claus Lauwers Torren, Dankaert Coddeman, Heine Konuit en Cokaert, en de Backere.⁶⁹ Daarnaast hieven verschillende instanties tolrechten op de Schelde. Ook die werden soms, in de woorden van Klaas, onterecht *verciert* met Antwerpse schepenbrieven.

Ook op de Gete werd gevist, zij het met hengels, maar het instrument maakte voor de meiers van Hoegaarden en Tienen geen verschil. Zo meldde meer dan een kwart van de Luikse getuigen dat ze inwoners van de stad en de meierij van Tienen hadden zien vissen, en dat die altijd door de meiers van Hoegaarden waren gecorrigeerd met een boete of inbeslagname van hun visgerei.⁷⁰ Onder de getuigen waren Jan van Heyst en Jan van Craiwijck, die zelf als vorster en meier Tienense vissers hadden beboet.⁷¹ De Brabantse getuigen hadden vanzelfsprekend een andere visie. Klaas

⁶⁷ ARAB RK Chartres de Flandre 50.3, getuigenverklaringen ten behoeve van Klaas van Kets.

⁶⁸ Prims, ‘De rechten van Brabant’, p. 948-949.

⁶⁹ ARAB RK Chartres de Flandre 50.3, getuigenverklaringen ten behoeve van Klaas van Kets.

⁷⁰ Dit gegeven komt voor in dertien van de tweeënveertig getuigenverslagen, maar een aantal verslagen bevat meerdere namen van getuigen.

⁷¹ ARAB RK 12, f.3v.

Schrijmeker betoogde dat hij al zeker honderd keer in de Gete had gevestigd, voordat op een dag Jan van Heyst plotseling zijn spullen en die van zijn broer Merten in beslag kwam nemen.⁷² De broers protesteerden hevig, en sloegen Jans helper, de onzalige Hemrik Bode, in elkaar. Ze werden naar Hoegaarden gevoerd, maar verzetten zich tegen hun gevangenneming en *mesbandelden [vorster Jan] met worden ende mit werken*. Klaas en Merten erkenden dat ze voor dit vergrijp waren gestraft maar benadrukten allebei dat ze nooit hadden geboet voor het vissen in de rivier zelf. De Brabander Lambrecht Ford (66 jaar) vertelde zelfs hoe hij met zijn zwager Jan Rillair en met Jan Necker, de deken van Tienen, meer dan tweeënveertig jaar in de rivier had gevestigd.⁷³ Daar bleef het volgens hen niet bij: regelmatig kwamen meiers en andere inwoners van Hoegaarden informeren of de vis een beetje bijten wilde, en of het hen aan iets ontbrak. Marcus Noelaert voegde toe dat de goede lieden van Hoegaarden bovendien niet te beroerd waren de vangst van hun Tienense burens te helpen verteren.⁷⁴

Inwoners van Tienen en Hoegaarden maakten de rivier ook op andere manieren te gelde: mensen sloegen er vlas en weefden er wol, en er stonden verschillende watermolens. Beide partijen claimden dat zij het enige recht hadden op deze activiteiten. Jan van Winge, die tijdens het proces rentmeester van Tienen was, vertelde dat hij boetes inde op de Gete en in de drie molens die daaraan stonden, op dezelfde manier als hij boetes inde elders in 't *rentmeesterambacht van Thienen*.⁷⁵ Verschillende Brabantse getuigen die zelf in de molens hadden gewoond, bevestigden dat de rivier onder de autoriteit van de hertog viel.⁷⁶ Bovendien betoogden de vele gehoorde Brabantse molenslagers dat ze zich hielden aan de regels en boetes van het Tienense molenslagersambacht, en dat ze de molens in pacht hielden van de hertog, als deel van zijn domein. De keuren van de molens werden in drieën gedeeld: ze werden verdeeld onder de stad Tienen, de Tienense molenslagers, en de hertog van Brabant, waarmee de molens duidelijk waren ingebed in de Brabantse administratieve structuur.⁷⁷ Voor de molenaars was het duidelijk dat het molenrecht, en daarmee het recht op de rivier, aan de hertog van Brabant verbonden was.

In werkelijkheid was de situatie echter niet altijd zo eenvoudig. De aanwezigheid van molens vereiste samenwerking en regulering. Verschillende molenaars hadden baat bij de beïnvloeding van de waterstand in de rivier, voor het functioneren van hun molens. Om de toegestane hoogte van

⁷² Ibid., f.13v.

⁷³ Ibid., f. 11r-v.

⁷⁴ Ibid., f. 13r.

⁷⁵ Ibid., f.11r.

⁷⁶ Ibid., f.10r. De betreffende getuigen waren Willem van Heelen, Dries van Guetschoven en Klaas Raewaet.

⁷⁷ Ibid., f.9r-v.

de waterstand aan te duiden, legden ze speciale balken – resbalken geheten – onder toezien van de bevoegde meier. De Brabantse oud-rentmeester Aart van Vlaeslair vertelde hoe hij Jan van den Bisdomme had geholpen met het leggen van een dergelijke balk.⁷⁸ Jan was ook eigenaar van de Luikse molen van Bolleken, maar omdat de Luikse autoriteiten hem niet financieel wilden ondersteunen met de herstelwerkzaamheden aan de molen, had hij zich tot de Brabantse rentmeester gewend, en samen hadden ze de balk gelegd. Aart staaft zijn argument met de mededeling dat hij een Brusselse molenslager had horen zeggen dat die samen met de rentmeester van Brabant, Reinier Holland, inspecties op de Gete had verricht. Verschillende Hoegaardense getuigen benadrukten echter dat Brabantse rentmeesters en molenslagers voor zulke acties door de Hoegaardense meier Jan Spechs waren bestraft.⁷⁹ Die sommeerde hen het voorval bij de schepenen van Tienen te melden, waarop de rentmeester hem *quade woorde* gaf. Toen prins-bisschop Engelbrecht ervan hoorde, legde hij de rentmeesters en molenslagers een boete van 1.200 mottoenen op.⁸⁰

De situatie was niet altijd voor iedereen duidelijk, vooral niet voor reizigers. Gerrit Scoezitters (106 jaar) vertelde dat een zoon van zijn oom die in de Gete had gevist was vrijgepleit omdat een familielid voor hem instond, maar hij moest beloven niet meer terug te keren.⁸¹ Dit kon ook het geval zijn bij de beslaglegging op goederen. In 1422 getuigden Jan van der Putte (50 jaar) en Bartel tSul (35 jaar) dat Klaas van Kets hen een jaar of tien eerder een op drift geraakt schip in beslag liet nemen. De eigenaar van het schip, een zekere Veldeken, arriveerde niet veel later in Antwerpen en liet Jan en Bartel voor het gerecht dagen en verklaren waarom ze zijn schip aan Klaas hadden gegeven. Aangezien Jan en Bartel konden verklaren dat zij gehandeld hadden om het recht van Klaas op zeedrift te beschermen, werden zij vrijgesproken door de amman van Antwerpen, Jacob van Hoboken, en door schepenen Jan van der Putten met zijn gezellen. Volgens de getuigen was de zaak duidelijk: misschien wist een buitenstaander niet altijd wie rechten op de rivier mocht laten gelden, zelfs de Antwerpse autoriteiten gaven toe dat (in ieder geval zeedrift) onder de heerlijkheden van Burcht viel.⁸²

⁷⁸ Ibid., f.10r-v.

⁷⁹ Ibid., f. 3v.

⁸⁰ Ibid., f. 6v-7r. Zie ook f. 5v.

⁸¹ Ibid., f. 2r.

⁸² ARAB RK Chartres de Flandre 50.3, getuigenverklaringen ten behoeve van Klaas van Kets.

1.3.3 De rivier als homogene ruimte: theoretische overwegingen, herinneringen en praktijken

De getuigenverslagen uit de verschillende rechtszaken die Brabanders over rivieren voerden laten zien dat gerechtelijke instanties, stedelijke magistraten en omwonenden van rivieren in de praktijk van alledag hun ideeën over de rechten die zij op een rivier hadden baseerden op uiteenlopende gegevens. Ze maken echter ook zonneklaar dat wanneer twee partijen in conflict raakten over de rechten op een rivier, getuigen van beide zijden veel voorbeelden konden overleggen die hun eigen aanspraken staaften. Voor het begrijpen van de argumentatiestrategieën van betrokkenen in een conflict, is het daarom van belang te onderzoeken op welke manieren zij hun ideeën over de definitie van rechten op de rivier onderbouwden. Hiervoor baseerden ze zich op herinneringen aan de dagelijkse praktijk, op uitspraken die waren gedaan in eerdere processen, en op meer theoretische overwegingen.

Voor een belangrijk deel ontleenden Brabanders hun ideeën over de rivier aan de dagelijkse praktijk. In de eerste plaats valt op dat tijdgenoten de grens tussen twee vorstendommen nooit trokken in het midden van de rivier, maar altijd op een van beide oevers. Zoals de gevallen van arrestatie van Willem de Pijker en Jan van Bergen hierboven laten zien, was het van doorslaggevend verschil of een betrokkene zich op land of water bevond, en als hij zich in een boot bevond, of die aan de kant lag afgemeerd en of het anker in het water of op het zand lag. Waar water wegstroomde was de situatie ambigu. Dit blijkt eveneens uit de plaatsen waar gevangenen werden uitgeleverd: dit gebeurde altijd aan een van beide oevers, en toonde volgens getuigen aan welke heer geen jurisdictie over de rivier had. In 1315 vertelden verschillende Vlaamse getuigen dat de Antwerpse schouten structureel weigerden gevangenen te laten uitleveren op een andere plaats dan de Brabantse oever. Daar was bijvoorbeeld Jan van Dedelaer uitgeleverd, die door Vlaamse autoriteiten in Gent was gearresteerd wegens een misdaad die hij in Brabant had begaan. In het proces van 1331-1332 werd dit voorval aan Vlaamse zijde acht keer aangehaald. Brabantse getuigen hielden vol dat uitleveringen minstens zo vaak aan Vlaamse zijde plaatsvonden, en dat zeker Jan van Dedelaer aan de Vlaamse zijde het Brabantse schip was ingegaan, *als ten gherechten palen tusschen Vlaenderen ende Brabant*.⁸³

De vraag waar de grens liep was eveneens van belang voor de berechting van misdaden op de rivier, want het was voor schouten van belang dat ze bij het vangen van misdadigers buiten hun eigen jurisdictie de juiste procedure volgden. Verschillende getuigen van Klaas van Kets meldden in 1422 dat ze gearresteerd waren door Antwerpse gezagsdienaren, maar dat die ze vrij hadden moeten laten omdat ze niet de juiste procedure hadden gevolgd. Zo vertelde Jan de Croet dat hij eens op

⁸³ Prims, 'De rechten van Brabant', p. 925, 949.

de Schelde voor Antwerpen gearresteerd was door de knaap van de amman voor een eerdere overtreding, maar dat de amman en schepenen hem schadeloos hadden moeten stellen omdat hij ten onrechte gevangen was.⁸⁴ In theorie moesten gerechtsdienaren misdadigers die ze buiten hun eigen jurisdictie arresteerden, eerst overgeven aan de heer in wiens jurisdictie ze gevangen waren, en vervolgens om uitlevering vragen.⁸⁵ Misdadigers maakten hier gebruik van. In de Getezaak melde Willem de Lathouwer dat er juist nooit moordenaars op de Gete waren gevlucht om aan de greep van de meier te ontkomen, als bewijs voor zijn argument dat de rivier onder jurisdictie van zijn eigen meier viel.⁸⁶

In de praktijk trokken gerechtsdienaren zich niet altijd iets aan van hun plicht tot uitlevering. Vooral voor de stad Antwerpen was het belangrijk enige vorm van jurisdictie op de rivier te kunnen uitoefenen om de handel te beschermen. Bij verschillende Scheldeparlementen tussen 1270 en 1337 hadden arbitragecommissies daarom een creatieve tussenoplossing bedacht. Ze oordeelden dat de Vlaamse aanspraken op de rivier het sterkst waren, maar stonden Antwerpen toe jurisdictie uit te oefenen ter hoogte van de stad, binnen de afstand van een bijlworp vanaf de kant.⁸⁷ De onwerkbaarheid van deze regeling in de praktijk wordt geïllustreerd door het feit dat getuigen in het proces van 1315 zich het toegestane gewicht van de bijl niet konden herinneren; Wouter Zoetard dacht dat het ‘8 pond of meer’ was. In 1331-1332 beweerden Vlaamse getuigen dat de bijl 16 pond mocht wegen.⁸⁸ In 1337 stelden de partijen een aanzet tot een nieuwe regeling op, al zou het verdrag waarin die werd vastgelegd nooit rechtsgeldig worden. Het ingrijpen van Antwerpse schouten werd daarin aan een vergelijkbare ruimtelijke bepaling gebonden (de precieze reikwijdte van hun bevoegdheid zou nog nader worden gedefinieerd), en ook aan een inhoudelijke. Schouten mochten tolontduikers zelf arresteren en bestraffen; andere misdadigers mochten schouten op heterdaad op de rivier achtervolgen en arresteren, maar die moesten ze daarna overgeven aan de Vlaamse autoriteiten, waarna ze eventueel om uitlevering konden vragen.⁸⁹ In de praktijk zou ook

⁸⁴ ARAB Chartres de Flandre 50.3, getuigenverklaringen ten behoeve van Klaas van Kets. Een vergelijkbaar geval meldde Klaas van Mele, Jan tSul, Gillis Gheeraerds, Gillis van der Parre en Jan van Putte.

⁸⁵ Dit sluit aan bij het adagium dat de Antwerpse burgemeester Willem van der Tanerijen eind vijftiende eeuw optekende in zijn praktijkboek voor de Raad van Brabant: *Dair ic u vjnde, dair sal ic u judiveren*, Boec, p. 193, 391. Zie verder hoofdstuk 2.2.

⁸⁶ ARAB RK 12, f. 12r.

⁸⁷ Namelijk door Wouter Zoetard, Prims, ‘De rechten van Brabant’, p. 924.

⁸⁸ Ibid., p. 924 resp. 936.

⁸⁹ Prims benoemt de afstand in 1337 ook binnen de worp van een bijl, maar het is onduidelijk waarop hij dit baseert, ibid., p. 911. De bijlworp komt in ieder geval in het verdrag niet terug, zie Willems, *Yeeften II*, p. 444-445. De bepalingen waren deel van het verdrag van Dendermonde, een uitgebreid Vlaams-Brabants bondgenootschap, dat als geheel nooit

deze regeling niet altijd worden nageleefd, onder andere omdat hij botste met andere dan ruimtelijke definities van jurisdictie (zie verder hoofdstuk 2). Ze wijst echter wel op de noodzaak voor Antwerpen om een oplossing te vinden, en bevestigt het uitgangspunt dat de hele rivier in eerste instantie aan een heer moest toebehoren.

Getuigen baseerden hun argumenten niet alleen op herinneringen maar ontwikkelden ook meer theoretische argumenten over de definitie van de ruimte. Soms waren die gebaseerd op vorstelijke rechten. In het Geteproces van 1422 meldde Johan van Chamont, meier van Hoegaarden, dat het enige recht dat de hertog van Brabant in Luik had, de klokslag was, en wel alleen bij gemeenschappelijke oorlog.⁹⁰ De Brabander Goirt de Cupere refereerde aan een andere hertogelijke bevoegdheid: niet alleen de rivier hoorde de hertog toe, maar ook de 'strate' die door Hoegaarden liep.⁹¹ Vaak hadden meer theoretische argumenten echter te maken met de fysiologische samenstelling van de rivier. In 1315 betoogde Willem de Man dat hij al achtenveertig jaar voor het proces, nog tijdens de regering van hertog Jan I (r. 1267-1294), aanwezig was geweest bij een parlement over rechten op de Schelde. Destijds hadden Vlaamse vissers betoogd dat de palen die zij in de bodem van de rivier hadden geslagen om netten en fuiken aan te hangen, wat betekende dat de bodem van de rivier deel van het land van hun graaf moest zijn. In hun ogen was het vanzelfsprekend dat daarom ook het *water dat daer tusscen lopet, ende die stroem* – dus de hele rivier – deel was van het land van de graaf.⁹²

In het Geteproces van 1422 redeneerde de oud-rentmeester Aart van Vlaeslair, boven aangehaald, op een vergelijkbare manier. Zodra hij op de bodem van de rivier stapte om Jan van den Bisdomme te helpen met het leggen van zijn resbalk, maakte de Luikse rentmeester Reinier van Spechs bezwaar. Hij waarschuwde dat Aart de prinsbisschop zeer kwaad zou maken. Aart ging echter *in den bodem van den vliete staen* en liet zich door de Tienense molenslagers wijzen hoe zijn voorgangers de resbalken hadden gelegd.⁹³ Voor Aart was de rivierbodem een integraal deel van het land van de hertog, en daarmee ook het water dat door de rivier stroomde, en de rechten die daarbij hoorden. Zoals boven vermeld staaft Aart zijn argument met de mededeling dat hij een Brusselse molenslager had horen zeggen dat die samen met Reinier Holland, rentmeester van Brabant, inspecties op de Gete hadden verricht. Ze waren begonnen in het Waals-Brabantse Geldenaken en

rechtsgeldig is geweest, zie Eersels, 'Consente', p. 114. Het is dan ook onduidelijk in hoeverre Brabanders en Vlamingen daadwerkelijk overeenstemming bereikten over de bepalingen over de rivier.

⁹⁰ ARAB RK 12, f.4v-5r. Dit werd bevestigd door Wouter Vrederix, f.5v.

⁹¹ Ibid., f.14v.

⁹² Prims, 'De rechten van Brabant', p. 924-925.

⁹³ ARAB RK 12, f. 10r-v.

noordwaarts getrokken tot aan Halen, waarbij ze onderweg Hoegaarden en Tienen passeerden. In de visie van Aart van Vlaeslair was de rivier een homogene juridische ruimte: als die stroomopwaarts en stroomafwaarts deel van het land van de hertog was, moest dat ter hoogte van Hoegaarden ook zo zijn. Hoewel Aarts getuigenis door Luikse getuigen werd betwist – die benadrukten dat de Hoegaardense meier Jan van Spechs Brabantse functionarissen voor zulke inspecties had bestraft – werpt het een interessant licht op Aarts blik op ruimte, omdat hij niet alleen verwijst naar de ingeburgerde praktijk: hij geeft een theoretische onderbouwing voor zijn visie.

In het Scheldeproces van 1331-1332 ging de Vlaamse partij in een geval nog verder door verwijzingen naar de praktijk weg te laten en zich puur te concentreren op een theoretisch argument. In een antwoord op een Brabantse repliek betoogden de Vlamingen dat de Schelde boven het Franse plaatsje Mortagne voor het eerst het land van Vlaanderen binnenstroomde. Daar was het land op beide oevers van de rivier van de graaf, en daarom moest dat ook gelden voor de bodem van de rivier. Stroomafwaarts lagen er echter op de oostelijke oever van de rivier veel gebieden onder gezag van andere vorsten: de graven van Henegouwen en van Blois, de gravin van Lens en vele anderen. Volgens de Vlamingen erkenden zij allemaal *pasivelike ende sonder debaet* dat de bodem van de rivier, en daarmee ook het water, deel was van het land van de graaf. Op die manier *so neist ghen wonder*, stelden ze, dat ook de rechten op het water aan de graaf toebehoorden. Dit bleef het geval vanaf het punt dat het land op de oostelijke oever onder gezag van de hertog van Brabant viel – deze dingen volgden *bi natuureleker redenen* en de hertog moest zich niet inbeelden dat hij meer was dan de andere vorsten. Bovendien hadden ook eerdere hertogen zich altijd zonder tegensputteren in de Vlaamse aanspraken geschikt, betoogden de Vlamingen.⁹⁴

Andere fysiologische argumenten van zowel Brabanders als Vlamingen betroffen niet de bodem, maar eerder de rechten verbonden aan het water op de rivier. Zo beargumenteerde de Brabantse partij in een pleidooi in 1331 dat de hertog een veerschip kon verhuren dat van Zandvliet tot Mechelen voer, en dat dat ook voor andere niet nader genoemde veren voor Antwerpen gold.⁹⁵ De Vlamingen ontwikkelden nog een argument op basis van het grafelijke zwaanrecht. Op de rivier zwommen zwanen van de graaf, en het stond de grafelijke zwaanwachter vrij zwanen van anderen te vangen op de rivier, zonder dat hij daarmee een misdaad beging. Hiervan was volgens de Vlaamse partij *ghemeene gheruchte ende warachtige fame in de gheburte*.⁹⁶ Het argument had desondanks iets

⁹⁴ Prims, 'De rechten van Brabant', p. 961.

⁹⁵ Ibid., p. 950 en p. 947.

⁹⁶ Ibid., p. 938.

gekunstelds: zwanen zouden zich immers niet laten beperken door artificiële menselijke bepalingen, waarmee het argument een wel erg eenvoudige oplossing aanreikte voor een complex probleem.

Het is opvallend dat alle getuigen en gerechtsdienaren die pleidooien voorbereidden, betoogden dat de rivier in principe een homogene ruimte moest zijn. Voor getuigen uit Tienen en Hoegaarden was het alles of niets: als meiers en rentmeesters uit Tienen boetes mochten opleggen of gezag hadden over molens, betekende dat ook de visrechten en rechten om drenkelingen op te halen aan Tienen toevielen, of omgekeerd. Hetzelfde gold voor getuigen in processen over de Schelde, zowel in de veertiende als de vijftiende eeuw: alle juridische en economische rechten vielen of aan de ene, of aan de andere partij toe. Eventuele uitzonderingen, zoals het Antwerpse recht jurisdictie te mogen uitoefenen ter hoogte van de stad, werden ook ingebed binnen het bredere idee dat alle rechten geassocieerd met de rivier onder gezag van één landsheer moesten vallen.

1.3.4 De communicatie van ideeën over ruimte: collectief en schriftelijk gebeugen

In een conflict over de rechten op rivieren baseerden betrokkenen hun argumenten op zowel praktische als theoretische overwegingen. Om een eerlijke uitspraak in een proces te kunnen vellen, was het voor arbitragecommissies van belang om de geldigheid van de verschillende argumenten te onderzoeken. Hierbij moesten ze niet alleen nagaan of getuigen te goeder trouw getuigden en of hun herinneringen correspondeerden met die van anderen, maar ook bepalen wat het gewicht van gesproken getuigenissen was ten opzichte van schriftelijk bewijs. Dit was voor veel commissies een netelige kwestie. Een analyse van de manier waarop betrokkenen in een conflict ideeën over ruimte communiceerden, werpt eveneens licht op de verschillende strategieën die zij inzetten om niet alleen hun ideeën over ruimte erkenning te laten vinden, maar ook om hun belangen in bredere zin na te streven.

Getuigen baseerden hun beeld van de ruimte voor het grootste deel op herinneringen aan de dagelijkse praktijk. Zoals uit de bovenstaande voorbeelden naar voren kwam, waren getuigen mannen die betrouwbaar werden geacht, vaak van middelbare leeftijd of ouder. Een van de getuigen uit het Geteproces, de bovengenoemde Brabander Goirt de Cupere, was zelf 96 jaar, maar, zoals het dossier toevoegde, *sijnre synne noch mechtig*.⁹⁷ Om te demonstreren dat hun visie op de ruimte het oudste precedent had, refereerden getuigen het liefst aan gebeurtenissen die zo ver mogelijk in het verleden lagen. Verwijzingen naar gebeurtenissen die bijna een halve eeuw eerder hadden plaatsgevonden, waren geen uitzondering. Enerzijds past dit bij de Middeleeuwse opvatting dat de

⁹⁷ ARAB RK 12, f. 14v.

oudste rechten vaak de beste waren; niet voor niets noemde Klaas van Kets de Antwerpse inbreuken op zijn recht *nienwigheden*, een term die duidelijk moest maken dat de Antwerpse aanspraken geen enkel precedent hadden. Anderzijds zorgde de voorkeur voor oude precedentes voor een inherente spanning in de bewijsvoering. Veel getuigen hadden belang bij de uitkomst van een proces, en gaven daarom soms een onvolledig of zelfs verdraaid verslag van de gebeurtenissen. Maar zelfs wanneer ze te goeder trouw getuigden, vervormde de tussenliggende periode hun herinneringen natuurlijk snel. Soms refereerden getuigen aan verklaringen van anderen, terwijl die personen zelf inmiddels toegaven dat ze niet meer zo zeker waren van hun zaak. Zo meldde de Hoegaardense oud-vorster Jan van Heyst in 1422 dat hij ridder Olivier van Binkom had horen erkennen dat de rentmeester van Tienen en anderen die een resbalk in de rivier hadden gelegd, daarvoor door Hoegaarden waren bestraft.⁹⁸ Toen Olivier echter zelf gehoord werd als Brabantse getuige, verklaarde hij niet te weten hoe de rechten op de drie watermolens langs de rivier in elkaar zaten en dat hij van niets wist.⁹⁹

In andere gevallen refereerden getuigen aan dezelfde gebeurtenis, ook al herinnerden ze zich de details verschillend. In het Scheldeproces van 1315 vertelden verschillende getuigen, onder wie Mathijs Ghiselzoon (c.a. 60 jaar) dat Jan van den Quaethoeke Seger Poit doodstak op de rivier. Dit had dertig jaar eerder, rond 1285, plaatsgevonden. Bouden van Goeselaar (60 jaar) herinnerde het zich anders: Seger was niet gestoken, maar doodgeschoten.¹⁰⁰ Leden van de jongere generatie, onder wie Segers eigen zoon Heine Poit, vertelden in alle eerlijkheid dat ze geen duidelijke herinneringen hadden aan het voorval. Desondanks werd het precedent een belangrijk argument voor de Vlaamse zaak, want ook in het proces van 1331-1332 werd het door vele getuigen aangehaald. De Brabantse partij voelde zich zelfs genoodzaakt een alternatieve lezing te geven. Zij stelde dat Jan van den Quathoeke een zwemmer in de Schelde doodschoot, waarna hij in Antwerpen in het Steen werd vastgezet. Hij ontsnapte, maar werd later alsnog gestraft.¹⁰¹ De Vlaamse getuigen stroomlijnden het incident inmiddels tot de eenvoudige constatering dat Jan Seger doodschoot in de rivier, en te Zwijndrecht werd veroordeeld.¹⁰² Hoewel het geval al vijfenvestigjaar voor het proces had plaatsgevonden, was het als bewijs voor de Vlaamse zaak in de eerste twee decennia van de veertiende eeuw alleen maar sterker geworden, juist omdat het een van de oudste attestaties van

⁹⁸ Ibid., f. 2r. Zie ook het getuigenis van Jan van Craiwijk, die vertelde dat Olivier betrokken was bij de arrestatie van twee Brabantse vissers, f. 3v.

⁹⁹ Ibid., f. 12r.

¹⁰⁰ Prims, 'De rechten van Brabant', p. 922.

¹⁰¹ Ibid., p. 948.

¹⁰² Ibid., p. 934-935 (1331). Heer Iwein Vaernewijck had dit in 1315 al betoogd voor de Vlaamse partij, *ibid.*, p. 930.

Vlaamse jurisdictie op de Schelde was. De herinnering aan het geval was inmiddels vervormd, en maar het had zich ontwikkeld tot een vast onderdeel in de jurisprudentie waarvan de feitelijke basis twijfelachtig was, maar dat desondanks een belangrijke rol vervulde in het proces.

Ten slotte ligt het voor de hand dat de meest extreme voorbeelden van gebeurtenissen het beste zouden beklijven bij getuigen. Iets daarvan is terug te zien in de heftigheid van bepaalde aangehaalde herinneringen: een gezonken schip met waardevolle lading, heftige vormen van mishandeling, een hoog losgeld voor een gearresteerde balling, moord en doodslag op de rivier, een onbekende rijke die aanspoelde. Zulke gevallen spraken tot de verbeelding en werden lang herinnerd, maar konden daarom ook gemakkelijk het meer prozaïsche leven op de rivier in getuigenissen overschaduwden.

Getuigen baseerden hun beeld van de ruimte niet alleen op herinneringen aan de dagelijkse praktijk, maar ook op herinneringen aan eerdere juridische uitspraken. Ze herinnerden zich boetes en straffen, maar ook meer officiële publieke verklaringen. De Tienaar Jan Smedekens (70 jaar) vertelde hoe hij ooit gevangen was genomen omdat hij viste in de Gete. De stad Tienen stond al op het punt maatregelen tegen Hoegaarden te treffen, maar op het laatste moment zagen de Hoegaardense autoriteiten van hun straf af. De zaak werd zelfs een nieuw precedent. Jan vertelde hoe de Hoegaardense schepen Jacqmar van der Schore op een bank was geklommen, en publiekelijk had afgekondigd dat inwoners van Tienen vrijelijk in de Gete mochten vissen, ook ter hoogte van Hoegaarden.¹⁰³

Tijdens het Scheldeproces van 1331-1332 noteerde de opsteller van een pleidooi dat *de drussate van Brabant of de amman van Brusele of ander man van sertoghen wegben* namens de hertog afstand van de rechten op de Schelde had gedaan. Het was Wouter Pipenpoy, amman van Brussel.¹⁰⁴ Op een dag in de eerste helft van oktober 1318 kwam hij naar Vernodezarden, een plaatsje aan de Brabantse zijde van de Schelde tegenover Rupelmonde, en gooide daar ten overstaan van de verzamelde menigte een paar handschoenen in de rivier. Op gezag van de hertog, wiens brieven hij bij zich droeg, verklaarde hij plechtig dat hij afstand deed van alle rechten op de stroom aan beide zijden van het water *also verre alst daghelix ebt ende vloeit*, tussen Eikervliet en Hontehorde, *daer scepen vloten moghen*.¹⁰⁵ Kort tevoren had de baljuw van Waas een vergelijkbare uitlating gedaan. In 1317 verdrong koopman Jan de Cupere van Aalst in de Schelde. De Antwerpse schout legde beslag op zijn spullen, waaronder een gordel met 24 schellingen. Hierop arresteerde de baljuw van Waas twee Antwerpse

¹⁰³ ARAB RK 12, f. 9r.

¹⁰⁴ Prims, 'De rechten van Brabant', p. 944.

¹⁰⁵ Ibid., p. 959.

poorters en sloot ze op in Rupelmonde. Volgens de Vlaamse getuigen kon de Antwerpse schout niet anders dan een schadevergoeding betalen om de gevangenen te ontzetten, en de geconfisqueerde goederen aan de baljuw overgeven.¹⁰⁶ Om de gebeurtenis in het collectieve geheugen te verankeren, had de baljuw van Waas een handvol mijten genomen en die om zich heen geworpen, voor wie ze hebben wilde. Een effectieve handeling, want veel getuigen herinnerden zich het voorval.

Opvallend genoeg refereerden getuigen zelden aan geschreven bewijsstukken. Zelfs functionarissen maakten daar minder gebruik van dan zou kunnen worden verwacht. Zeker met betrekking tot de Scheldeparlementen aan het begin van de veertiende eeuw werden veel getuigenissen op schrift gesteld en bewijsstukken verzameld, en hetzelfde geldt in nog sterkere mate voor de conflicten over de Schelde in de vijftiende eeuw. Ondanks de grote productie van schriftelijke bewijsstukken, getuigenverslagen, uitspraken, en oorkonden, grepen pleitende partijen daar maar ten dele op terug. Wanneer getuigen refereerden aan gedane uitspraken, baseerden ze zich eerder op hun herinnering, eventueel met verwijzing naar een performatieve handeling. Voor een deel ligt dit voor de hand: zij hadden beperkte toegang tot geschreven charters. Publieke rituelen waren inderdaad effectieve middelen om een gebeurtenis in het collectieve geheugen vast te leggen, maar ze waren eveneens problematisch: ze zeiden immers niets over wat er bij de gelegenheid precies besloten was. Arbitragecommissies waren meer in geïnteresseerd in charters en konden opdracht geven tot het aandragen van schriftelijke bewijsstukken, maar ook wanneer die er wel waren konden ze niet altijd de doorslag geven in het proces, zoals beneden zal blijken. Commissies konden geen besluiten nemen los van de ideeën in het collectieve geheugen. Die vormden een realiteit om rekening mee te houden. Het verzamelen van geschreven stukken alleen was niet voldoende, zoals Klaas al opmerkte: de slagkracht van zulke documentatie was beperkt wanneer mensen zich in de praktijk niet aan de gemaakte afspraken hielden (zie verder hoofdstuk 2 en 3).

1.4 Brussel vs. Mechelen: de creatie van ruimte binnen en buiten de rechtszaal

De parlementen over de Schelde en de Gete illustreren dat er voor betrokkenen veel op het spel stond bij de definitie van rivieren als economische en juridische ruimtes. Verschillende groepen baseerden hun claims op zowel geschreven als gewoonterecht en maakten gebruik van verschillende strategieën om hun doelen te bereiken, zowel binnen als buiten de rechtszaal. Het

¹⁰⁶ Ibid., p. 933.

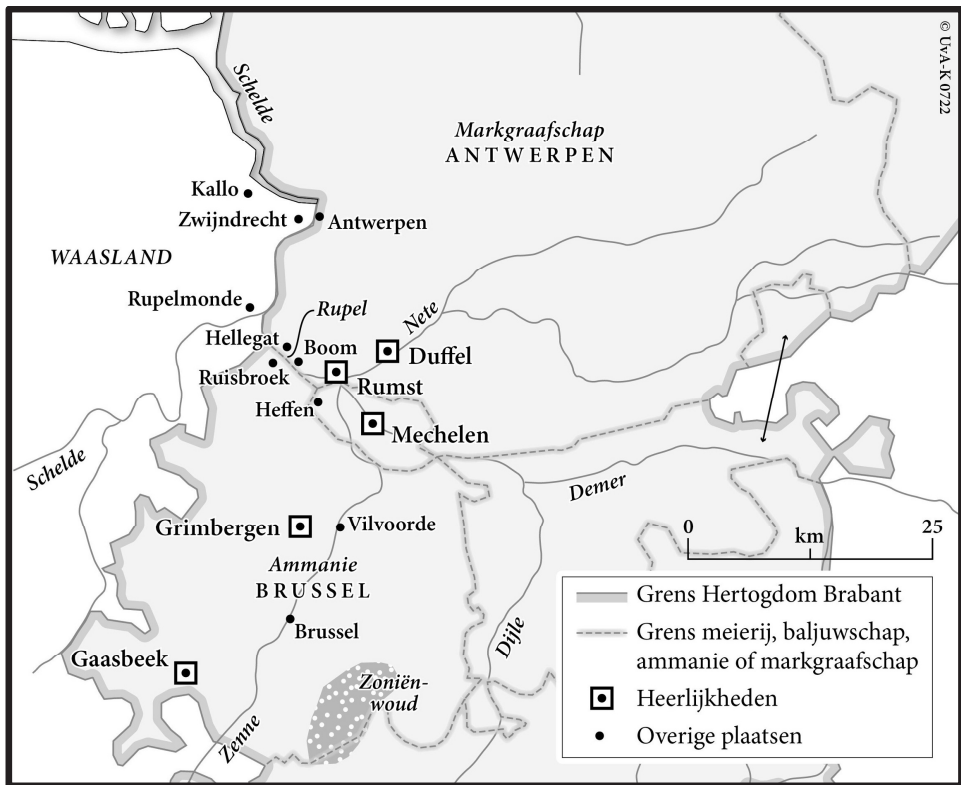
laatste deel van dit hoofdstuk betoogt dat zowel conflicterende partijen als arbitragecommissies echter niet altijd direct inzetten op een definitieve uitspraak die de ruimtelijke ambiguïteit ophief. Ook zonder een oplossing in een conflict konden de betrokken partijen belangrijke doelen verwezenlijken en een rechtszaak gebruiken voor de heronderhandeling van hun onderlinge machtsrelaties.¹⁰⁷ De casus vormt een conflict tussen Brussel en Mechelen over de vrije doorvaart op de Zenne, of preciezer: over de geëigende methoden die beide steden konden inzetten om hun eigen economische belangen te beschermen. In het geval van Mechelen betrof dit het vermeende recht op de stapels van vis, zout en haver; in het geval van Brussel de doorvaart op de Zenne.

Vanaf de jaren 1410 raakten Mechelen en Brussel met elkaar in conflict over de Zenne. Mechelen blokkeerde die rivier om haar veronderstelde stapelrechten te beschermen, die de Dijlestad door Antwerpen werden betwist. Het conflict tussen Brussel en Mechelen over de rivier is daarom niet los te zien van de strijd om de stapelrechten tussen Mechelen en Antwerpen. De twist tussen die twee steden over het stapelrecht had oude wortels. Hij dateerde zeker uit de dertiende eeuw, al grepen de steden in hun argumentaties vooral terug op gebeurtenissen in de veertiende eeuw, die ijkpunten vormden in het collectieve geheugen. Zo had hertog Jan II in 1301 de stapels verplaatst van Antwerpen naar Mechelen, in een poging die stad voor zich te winnen. Antwerpen tekende protest aan bij Roomskoning Hendrik VII, die de beslissing teruggedraaide. Na de Brabantse successieoorlog van 1356-1357 moest de Scheldestad echter lijdzaam toezien hoe de Vlaamse graaf Lodewijk van Male de stapels weer naar Mechelen verplaatste. In 1387 probeerde de nieuwe graaf Filips de Stoute de situatie op te lossen met een compromis, maar dat stelde geen van beide partijen echt tevreden. Nadat Antwerpen in 1406 met Brabant herenigd was, begon de stad zich in te spannen om de stapelrechten terug te winnen. Op 24 juni 1410 bepaalde de Scheldestad dat alle vis die de stad passeerde eerst daar te koop moest worden aangeboden. Nog geen jaar later, op 28 maart 1411 bevestigde hertog Antoon de Antwerpse stapelrechten. Deze steun vormde een bedreiging voor de stad Mechelen, die voor haar economische welvaart afhankelijk was van de stapelrechten. Overleg tussen Antoon en de Vlaamse graaf Jan zonder Vrees kon de angel niet uit het conflict halen. Om haar stapelrechten te beschermen begon Mechelen vanaf januari 1413

¹⁰⁷ Theoretisch sluit deze vraagstelling aan bij het werk van Daniel Lord Smail, die beargumenteert dat conflicterende partijen in civiele rechtszaken in laatmiddeleeuws Marseille niet altijd gericht waren op een uitkomst, maar juridische processen gebruikten als een van de vele middelen om hun doelen na te streven, Smail, *Consumption of Justice*, p. 10-25. Eveneens is ze schatplichtig aan het werk van Justyna Wubs-Mrozewicz, die pleit voor een minder uitkomstgerichte analyse van conflicten, en aantoonde dat betrokkenen in een conflict een breed scala aan strategieën toepasten en dat het zoeken naar een oplossing voor hen lang niet altijd de meest efficiënte manier was om hun doelen na te streven, zie Wubs-Mrozewicz, 'Conflict Management', *passim*.

schepen tegen te houden die zich niet aan het Mechelse stapelrecht hielden, door een ketting over de Zenne te spannen bij het plaatsje Heffen (zie kaart 1.4). Hier lag de kiem voor het conflict met Brussel, dat de belangrijke vaarroute naar Antwerpen geblokkeerd zag.¹⁰⁸

Kaart 1.4 Brabant en de heerlijkheid Mechelen c.a. 1430.

¹⁰⁸ De Laet, 'Mechelen versus Antwerpen', p. 64-71. De Mechelaars beweerden dat ze vroeger ook toestemming hadden gehad om de ketting te spannen. Als dit inderdaad zo was, was de ketting volgens Prims in ieder geval vijftig jaar buiten gebruik geweest, Prims, 'Ketting I', p. 86.

De belangen van zowel Brussel, Antwerpen als Mechelen waren groot, en de situatie was al verscheidene malen geëscaleerd. De schrijver van de *Voortzetting* vermeldt dat het stapelconflict door de vergelijking van privilegeteksten zou worden opgelost. Mechelen weigerde echter volledig inzicht te geven in de privileges waardoor de Brabantse steden die niet konden controleren. Hierop wendden Antwerpen en Mechelen zich tot hun heren, de broers Antoon van Brabant en Jan zonder Vrees. Die bespraken de zaak maar gingen al ruziënd uit elkaar, waarna ze de militaire druk opschroefden. Beide vorsten stelden kapiteins aan in hun steden. Antoon gaf opdracht tot het bouwen van een blokhuis aan de Rupel, bij het plaatsje Boom. De Antwerpse schout Aart van Zevenbergen moest vandaar de doorvaart van schepen naar Mechelen verhinderen. De schrijver besluit met de mededeling dat de hertog een voedselembargo afkondigde tegen Mechelen.¹⁰⁹ Toen die stad na 1413 de ketting bleef spannen, vaardigde Brussel een handelsembargo uit tegen de stad, waardoor haar bevoorrading in de jaren 1415-1417 danig in gevaar kwam.

De situatie veroorzaakte grote spanningen tussen de steden, maar verschillende arbitragecommissies konden geen oplossing bieden in het conflict.¹¹⁰ In november 1431 escaleerde de situatie opnieuw omdat Mechelen bij Heffen twee Brusselse haverschepen tegenhield door middel van de ketting.¹¹¹ Brussel beklagde zich bij Filips de Goede die op 25 november bepaalde dat Mechelen de ketting tot februari 1432 moest laten zakken. Een uitspraak liet op zich wachten en kort voor Nieuwjaarsdag kondigden Antwerpen en Brussel een levensmiddelenembargo tegen Mechelen af. Dit drukmiddel had het gewenste effect: de hertog stelde een commissie in die de rechten van beide partijen moest onderzoeken. Intussen stuurde hij zijn raadsheer Colard de Commines op 19 januari naar Heffen om de ketting weg te halen, en droeg hij Brussel op om het embargo tot 24 juni op te schorten. Rond half juni reisde Filips zelf naar Mechelen om de privileges van de stad te inspecteren. Hij beloofde rond 1 oktober met een uitspraak te komen. Toen ook die op zich liet wachten, spande Mechelen op 2 oktober de ketting opnieuw. Drie dagen later, op 5 oktober, vaardigden Antwerpen en Brussel een nieuw embargo en een inreisverbod tegen Mechelen uit. Bovendien stuurden ze brieven naar vele steden in de omtrek, om handelaars te waarschuwen

¹⁰⁹ *Voortzetting*, Boek VII Hoofdstuk XVIII en XXIX. Zie eveneens de beknopte bespreking van een traktaat tussen Mechelen en Antwerpen, in hoofdstuk XXX. Bram Caers analyseerde hoe Mechelse en Brabantse auteurs vanuit hun eigen perspectief reflecteerden op de strijd rond de ketting, de bouw van het blokhuis, de twist tussen Jan zonder Vrees en Antoon, en de handelsembargo's, Caers, *Vertekend Verleden*, p. 192-200.

¹¹⁰ Rond januari 1422 hield Mechelen weer een Brussels schip tegen waardoor het conflict opnieuw oplaaide. De kwestie werd besproken op een dagvaart te Aalst, op 15 oktober 1422. Een nieuwe, zwaar bemande, commissie werd geïnstalleerd op 9 april 1423, maar ook die vond geen oplossing. Zie ARAB Chartres de Flandre, 50.13, voor notulen van de Vlaams-Brabantse dagvaart te Aalst, en De Laet, 'Mechelen versus Antwerpen', p. 77-78.

¹¹¹ Prims, 'Ketting I', p. 89, id., 'Groot Stedenproces', p. 102.

voor eventuele gewelddadigheden in de regio.¹¹² Nu tekende Mechelen protest aan bij andere steden en verzocht de stad onder andere Leuven om afgevaardigden te sturen die haar privileges konden inspecteren. Ondertussen arresteerde de Dijlestad verschillende gerechtsdienaren in de ammanie van Brussel, waarop Antwerpen en Brussel een ban uitspraken tegen de Mechelse burgemeesters en schepenen.¹¹³

De spanningen naar aanleiding van de embargo's en blokkades konden hoog oplopen. Een doktersrekening uit 1431, opgesteld op last van de voorzitter van de latere arbitragecommissie tijdens het Grootstedenproces, illustreert hoe zwaargewond personen konden raken. Zo werd Jan Adelen Hendriks getroffen door een pijl uit een windasboog die met donderbuskruit vergiftigd was, van zijn borst tot aan zijn rug. De wond ontstak hevig, en er kwam *amextelicer grooter stanc* af. Slechts met dure medicijnen en gedegen vakmanschap kon de dokter hem na vierendertig weken volledig genezen, tegen de som van tachtig Rijns gulden. Dit was veel te weinig, zo schreef de dokter, *daer ic mi grotelijc af beklaghe*.¹¹⁴ Nadat Brussel en Antwerpen in het najaar van 1432 de handelsembargo's en reisverboden tegen Mechelen hadden uitgevaardigd, trokken Mechelaars op naar het blokhuis bij Boom, dat ze in brand wilden steken. De lezingen van Mechelaars en Brusselaars over de gebeurtenissen verschilden maar beide maakten melding van doden en gewonden, en ook kroniekschrijvers lieten hun licht schijnen over de geruchtmakende gebeurtenissen.¹¹⁵ Filips de Goede zag dat de situatie uit de hand begon te lopen, en stelde een arbitrage raad aan, die drie gelijktijdig gevoerde rechtszaken tussen Brussel, Antwerpen en Mechelen overzag. De commissie bestond uit juridische zwaargewichten uit zowel Brabant als Vlaanderen. Van Brabantse zijde traden op Jacob van der Horst, deken van Sint-Goedele te Brussel, Raas van Graven, heer van Heverlee en Malève, erfelijk kamerheer van Brabant, ridder Klaas van Sint-Gorix, en Hendrik Magnus, lid van de Raad van Brabant. Namens Vlaanderen namen zitting de baljuws

¹¹² Geadresseerd werden de steden van Holland en Zeeland, Keulen, Aken, Roermond, Gulik, Limburg, Maastricht, Luik, Hoi, Dinant, Namen, Sint-Truiden, Hasselt, Bergen-Henegouwen, Valenciennes, Edingen, Doornik, Kamerijk, Atrecht en Sint-Quintin.

¹¹³ Prims, 'Ketting I', p. 90-93, 'Ketting II', *passim*. Helaas noemt Prims niet alle originele stukken waarop hij zijn betoog baseert. Wel is er het Nederlandstalige dossier over de drie rechtszaken in het Felixarchief te Antwerpen, inventaris Denucé, nr. 584, aangevuld met losse stukken uit *ibid.*, nr. 583.

¹¹⁴ SAM inv. Van Doren VI nr. 216. Het stuk is niet met zekerheid te koppelen aan de aanhouding van de twee haverschepen bij Heffen, maar het is in ieder geval op last van de commissie geproduceerd als bewijsstuk van Mechelse zijde.

¹¹⁵ Zie voor een vergelijking van verschillende kronieken, Caers, *Vertekend verleden*, p. 207-212. Zie over deze materie eveneens Van Balberghe, 'Mechelen', p. 35-29. De episode werd zelfs onderwerp van een spotticht, uitgegeven in Foncke, 'Mechelen, spotticht'.

van Gent en Brugge, respectievelijk Colard de Commines en Klaas Utenhove, en leden van de Raad van Vlaanderen Simon van Formelis en Gillis van der Woestijne.¹¹⁶ Antwerpen en Brussel schortten hun embargo's op, Mechelen liet de ketting zakken, en op 12 januari 1433 kon het proces van start gaan.¹¹⁷

In de rechtszaak van Mechelen tegen Brussel maakten beide partijen gebruik van verschillende argumenten, op basis van geschreven en gewoonterecht. De Mechelse aanklacht tegen Brussel laat zien hoe divers de argumenten konden zijn. In hun betoog baseerden de Mechelse procureurs Wouter Bau en Jan van Campenhout het Mechelse stapelrecht voor een deel op gewoonterecht, in hun woorden: dat Mechelen de stapelrechten altijd had genoten, zodat niemand herinnering had aan het tegendeel. Daarnaast baseerden ze zich op het privilege dat hertog Jan II de stad in 1301 had verleend. Dat stelde dat Mechelen het recht had op 'markten, stapels en opslag', en bovendien op *alrebande vlot*. Als klap op de vuurpijl betoogden de procureurs dat Brussel het privilege zelf mede had bezegeld.¹¹⁸

De Brusselse verdediging plaatste grote vraagtekens bij de Mechelse claims. Procureur Willem de Mesmaker stelde dat Mechelen onduidelijk en tegenstrijdig had geformuleerd.¹¹⁹ Het begon al bij de eerste claim die Mechelen deed. De stad had betoogd dat ze de stapelrechten op grond van 'een zeker privilege' genoot, maar ook dat ze de rechten al zo lang bezat dat niemand herinnering had aan het tegendeel. Volgens De Mesmaker kon Mechelen haar aanspraken echter niet op zowel het

¹¹⁶ De eerste Brusselse reactie op Mechelens aanklacht geeft hun namen, Van Doren VI nr. 203, 10 februari 1433, f. 3v.

¹¹⁷ Voor een overzicht van het verloop van de gebeurtenissen en de inhoudelijke argumentaties bieden de artikelen van Marc de Laet, 'Mechelen versus Antwerpen' en 'Brusselse betrokkenheid' een goed, zij het tamelijk beknopt, uitgangspunt. Zo verwijst hij slechts in het voorbijgaan naar de artikelen van Prims, 'Ketting I', 'Ketting II' en 'Groot Stedenproces' en niet naar Van Balberghe, 'Mechelen' terwijl dat een sterk overlappende materie behandelt. Het Franstalige procesdossier, SAM inventaris Van Doren VI nr. 203, bestaat uit drie delen, elk met de documentatie van de drie rechtszaken. Steeds zijn eerst de eisenlijsten, responsen, duplieken en triplieken weergegeven, gevolgd door tientallen verslagen van getuigen, die door afgevaardigden van de gemengd Brabants-Vlaamse arbitragecommissie werden gehoord op verschillende dagen en locaties.

¹¹⁸ De namen van de procureurs worden genoemd in hun reactie op Brussels eerste antwoord, 7 maart 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 6v. Voor het charter van Jan II, gedateerd op 13 december 1301, zie Willems, *Yeeften* I, p. 696-699. Het charter speelde een belangrijke rol in de beeldvorming over de stapelrechten, ook in literaire reflecties, zie verder hoofdstuk 3.1.1.

¹¹⁹ De eerste reactie van Brussel was een *réponse dilatoire*, en ging als zodanig alleen in op formele aspecten van de rechtszaak, 10 februari 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 3v-6r. Verder traden als procureurs op: ridder Wouter tSerclaes, Peter Pipenpoy, en Hendrik van Aalst, vanaf 24 maart trad ook Wouter van der Noot op, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 8r.

gewoonterecht als een geschreven privilege baseren: de stad had het recht verworven door een privilege, of door gebruik. Bovendien stelde de procureur dat Mechelen twee varianten van het zogeheten prescriptierecht met elkaar verwarde. De Mechelse procureurs hadden immers betoogd dat Mechelen de stapelrechten enerzijds sinds mensenheugenis genoot, maar anderzijds dat de stad de rechten al zo lang bezat dat ze die door gebruik had verworven. Dit waren volgens de Brusselse procureurs twee verschillende argumenten die elkaar uitsloten. Wat hen betrof moest Mechelen kiezen voor een van beide versies van het argument. Als de stad toch wenste om de verdediging te voeren op basis van geschreven privileges, wilden de Brusselaars die graag inspecteren.¹²⁰ Want ook de door Mechelen geciteerde privilegegetekst stelde de Brusselse partij voor een raadsel. Mechelen betoogde dat de stad rechten had op ‘markten, stapels en opslag’, maar die formulering klonk de Brusselse verdediging pleonastisch en dubbelzinnig in de oren. Graag wilde ze weten wat het verschil tussen die drie termen was, en als er geen verschil was, verzocht ze Mechelen één term te kiezen.¹²¹ De frase *alrehande vlot* was volgens de Brusselaars al helemaal onbegrijpelijk. De Mechelaars zouden precies moeten uitleggen wat ze daarmee bedoelden, voordat ze er rechten aan konden ontlene.¹²²

De partijen bleven langs elkaar heen communiceren. In hun reactie op de Brusselse verdediging hielden de Mechelse procureurs vol dat ze zouden blijven argumenteren op basis van zowel het gewoonterecht als de privileges van Jan II, en ontkenden ze dat ze het prescriptierecht verkeerd toepasten. Wel moesten ze erkennen dat ze zelf ook niet precies wisten wat de term *alrehande vlot* betekende. In eerste instantie stelden de Mechelaars dat ze de interpretatie graag overlieten aan degene die moest instaan voor de geldigheid van de privileges: de hertog, of bij uitbreiding zijn commissie.¹²³ Toen de commissie toch op een heldere definitie van de term aandrong, werden de

¹²⁰ Respons van Brussel, 10 februari 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 4v-5r.

¹²¹ *demandent que lesdites de Malines avant toute oeuvre declairent amplement que signifie chacun de ces mos marchiez, estaple et opslach, et quelle difference il y a*, Respons van Brussel, 10 februari 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 5r.

¹²² Aanklacht Mechelen 12 januari 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 1r. en respons van Brussel, 10 februari 1433, f. 5v. Ook moderne onderzoekers kwamen er niet uit. Jan-Frans Willems en Jan-Baptist David voerden een stekelige voetnotendiscussie over de betekenis ervan, waarbij Willems stelde dat het bij ‘alrehande vlot’ om kleine vaartuigen ging, en David ‘alles wat met het water aankomt’, zie resp. Willems *Yeeften II*, p. 107 en David, *Geschiedenis*, p. 79n4.

¹²³ Antwoord Mechelen op respons Brussel, 7 maart 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 7v, *Respondent lesdites procureurs que ces mots sont motz de leurs sentences et privileges, dont l'interpretacion appartient a notre tresredoubte seigneur a la declaracion de qui lesdites de Malines sen rapportent.*

zaken er niet veel duidelijker op. Volgens Mechelen behelsde de term *alle comanscapen die vloten ende driven, nair dinbouden van bueren sentencien, privilegien ende scrijturen dair op gemaect*.¹²⁴

Ook weigerde de stad om Brussel inzicht te geven in de privileges, met een beroep op het Romeinsrechtelijke principe dat de rechter het bewijs moest toetsen (*probacio facienda est iudici*). De hertog had de Mechelse privileges in juli 1432 zelf ingezien, en daar moest Brussel maar genoegen mee nemen.¹²⁵ Dat deed de Zennestad niet. Toen de deadline van inlevering van alle klachten en verweren naderde (24 maart 1433), zetten de Brusselse procureurs een heftiger aanval in, en ontkenden simpelweg het bestaan van de Mechelse privileges.¹²⁶ Dit bracht Mechelen in een ongemakkelijke positie. De charters van Jan II uit 1301 en Lodewijk van Male uit 1358 bevestigden inderdaad het Mechelse recht op stapel, markt, opslag en *alrehande vlot*. Het charter uit 1301 maakte bovendien melding van een Brussels zegel.¹²⁷ Toch bleef de stad weigeren inzicht in de privileges te geven, en benadrukten de Mechelse procureurs dat Brussel gewoon op de aanklachten in moest gaan.¹²⁸ Brussel gaf echter niet mee, en verzocht de commissie om Mechelen een dag uitstel te geven, zodat die stad kopieën van de privileges kon overleggen en een heldere verklaring van de terminologie kon geven. Als zelfs de aanklacht al onduidelijk was, stelden de Brusselaars, was het

¹²⁴ Nederlandstalig citaat in Prims, 'Groot Stedenproces', p. 108.

¹²⁵ Antwoord Mechelen op respons Brussel 7 maart 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 7r.

¹²⁶ Antwoord Brussel op principale aanklacht Mechelen, 24 maart 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 9r.

¹²⁷ Voor het privilege van Jan II en Jan Berthout aan Mechelen van 13 december 1301, zie Willems, *Yeeften I*, p. 696-699 (*Voert dat de vischmaerct, de soutmaerct, ende de havermaerct bliven te Machelne, ende alrehande vlot, ongheliet van ons, ende van alle baren, behoudelike onsen rechte, sonder aergelist [...] Ende wi de stad van Lovene, de stad van Bruesele, de stad van Thienen, de stad van Nivele, de stad van den Bossche, ende de stad van Leuwen, hebben omme beden wille ons liefs baren des hertoghen Jans van Lottrike, van Brabant ende van Limborch, ende Jans Bertbouts baren van Machelne, onse seghelen ghehangen ane desen brief met den baren, in orconscap der waerheit*). Voor de bevestiging van de Mechelse privileges door Lodewijk van Male op 29 augustus 1356, zie Willems, *Yeeften II*, p. 493-495. Eveneens de brief waarin Lodewijk Antwerpse gijzelaars losliet, *Willems Yeeften II*, p. 425-432, en het privilege uit 1301 werden geparafraseerd in de lopende tekst van de *Voortzetting* zelfs met inbegrip van de Brusselse bezegeling, wat doet vermoeden dat de originele stukken wel degelijk raadpleegbaar waren, boek VI r. 3020-3029, r. 3836-3837, en r. 4052-4074. De verplaatsing van de stapelmarkten door Jan II was al snel ongedaan gemaakt en de rechtsgeldigheid van het privilege kon daarom in twijfel worden getrokken, maar het is opvallend dat Brussel dat niet als argument gebruikte, maar botweg het bestaan van het privilege ontkende.

¹²⁸ Replik Mechelen op antwoord Brussel op principale aanklacht, 9 april 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 14r-15r. Prims, 'Grootstedenproces', p. 108, stelde dat Brussel in eerste instantie weigerde de Mechelse privileges te bestuderen maar uit Mechelens strategie blijkt dat de stad dit zelf ook probeerde te voorkomen.

voor de verdediging immers onmogelijk een inhoudelijk antwoord te formuleren, en daarmee voor de commissie om een rechtvaardige uitspraak te doen.¹²⁹

Van meet af aan was dus duidelijk dat de zaak een groot risico liep te verzanden in legalistische haarkloverijen, en dat was precies wat er gebeurde. Hierbij is het niet echt verrassend dat de accenten in de argumentatie van beide partijen steeds iets verschoven, en dat ze nieuwe elementen toevoegden. Zo waren de Brusselse procureurs uiteindelijk minder geïnteresseerd in de toekenning van de stapelrechten, maar was het voor hen wel van cruciaal belang dat de Zenne bevaarbaar bleef, om het transport van en naar Antwerpen te garanderen. Daarom verweten de Brusselse procureurs Mechelen dat die stad de vrije doorvaart op een gemeenschappelijke rivier hinderde door de ketting bij Heffen te spannen. De Mechelaars moesten maar bewijzen dat hun privileges hun dat recht verschaften.¹³⁰ De Mechelse procureurs stelden van hun kant dat ze dit nooit hadden beweerd; zij verdedigden alleen hun stapelrechten, en de ketting was daarvoor slechts een middel dat ze bovendien met toestemming van Filips de Goede hadden ingezet.¹³¹ De argumenten van beide partijen illustreren dat het voor geen van de partijen mogelijk was de eigen aanspraken alleen te ondersteunen met algemene rechtsprincipes of geschreven rechtsdocumenten. Privileges en gerechtelijke uitspraken werden steeds door de werkelijkheid ingehaald, en nieuwe incidenten beïnvloedden de werking van oude privileges of rechtsprincipes. Een stad als Mechelen beschouwde zichzelf niet als verplicht om een gemeenschappelijke vaarweg vrij te houden voor naburige steden die haar veronderstelde rechten schonden.

Een laatste serie twistpunten tussen Mechelen en Brussel illustreert eveneens dat nieuwe incidenten bestaande overeenkomsten in een ander licht konden plaatsen. Ze werpt bovendien een interessant licht op de perceptie van inwoners van beide steden op de onderlinge ruimtelijke verhoudingen omdat Mechelen zich baseerde op een opvallend historisch-territoriaal argument. De stad betoogde namelijk dat Brussel, in reactie op de Mechelse Zenneblokkades, uit wraak embargo's en reisverboden had uitgevaardigd in gebieden die helemaal niet onder de Brusselse jurisdictie vielen. Heerlijkheden als de Landen van Grimbergen, Duffel 'en andere' beschouwde Brussel misschien als deel van haar ammanie, maar volgens de Mechelaars waren de zaken niet zo eenvoudig. Zij stelden dat die heerlijkheden in vroeger tijden verbonden waren geweest met Mechelen. Bij de

¹²⁹ Dupliek en antwoord Brussel op principale aanklacht Mechelen, 24 maart 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 8v-9v.

¹³⁰ Antwoord Brussel op principale aanklacht Mechelen, 24 maart 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 9r.

¹³¹ Antwoord Mechelen op antwoord Brussel op principale aanklacht, 9 april 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 14r-v.

deling van die unie – de ‘landen van divisie’ – was afgesproken dat de onderlinge vrede en handel in die gebieden beschermd zou blijven. Volgens Mechelen was destijds besloten dat inwoners van die heerlijkheden alleen in hun woonplaats mochten worden gearresteerd, en dat alleen daar beslag op hun goederen mocht worden gelegd.¹³² Het is niet helemaal duidelijk wanneer dit ‘divisierecht’ van kracht zou zijn geworden en of het in de praktijk gehandhaafd werd, maar toch vormde het voor Brussel een potentiële bedreiging van haar autoriteit. Als Mechelen in het gelijk zou worden gesteld, zou de Brusselse jurisdictie immers in grote mate worden aangetast. De stad ging dan ook ver om te betogen dat de gebieden waar zij ordonnanties uitvaardigde wel degelijk tot de ammanie behoorden. Daarom vroegen de procureurs welke vorst of heer het divisierecht had bekrachtigd, en of het begrepen was in ‘enige privileges, charters, composities of andere akkoorden, geratificeerd door geschriften’, of dat het slechts om oude gebruiken ging.¹³³ Bovendien vroegen ze om een kopie van alle bepalingen van het divisierecht, om te zien of eventuele artikelen die Mechelen niet had genoemd de werking van de geciteerde bepalingen misschien zouden beïnvloeden. Ondertussen hoorden de Brusselaars tientallen getuigen van zwaar gewicht – meiers, schepenen, drossaarden, onder andere uit de heerlijkheden Rumst, Grimbergen en Gaasbeek – om hun visie op de zaak te geven.

Ook op andere manieren probeerde Brussel de betekenis van het divisierecht af te zwakken. De Brusselse procureurs stelden dat het stadsbestuur de embargo’s en reisverboden pas had uitgevaardigd nadat Mechelen op illegale wijze de ketting had gespannen. De Mechelaars hielden vol dat zij de ketting alleen hadden gespannen om hun stapelrechten te beschermen, en dat ze voor hun actie bovendien toestemming hadden van Filips de Goede, in tegenstelling tot Brussel.¹³⁴ De Zennestad bleef echter betogen dat Mechelen het landrecht van Brabant (en de hertog) schond door de ordonnanties niet na te leven. Bovendien hadden de Mechelaars boter op hun hoofd, want niet alleen hadden ze zelf ook onredelijke ordonnanties uitgevaardigd tegen de Brusselse burgemeesters en schepenen, maar ook hadden ze de ketting veel langer laten hangen dan de hertog

¹³² Principale aanklacht Mechelen 12 januari 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 2v.

¹³³ *se le droit de la division est comprins en aucunes privileges, chartres, composicions ou autres accors, ratiefiez par escriptures ou s’il peut seulement certains anciens usages*, reactie Brussel op aanklachten Mechelen, 10 februari 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 5v.

¹³⁴ Antwoord op Brussels reactie op principale aanklacht Mechelen 9 april 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 14v-15r.

had toegestaan.¹³⁵ Tot slot schaadde de Mechelse blokkade van de Zenne de Brusselaars zozeer, dat de maatregel in geen verhouding stond tot de Brusselse acties.¹³⁶

Ook wat de troepenopbouw in de grensregio betrof, konden de steden het niet eens worden over de volgorde waarin ze acties en tegenacties hadden ondernomen. De Brusselse procureurs klaagden dat Mechelaars de kerk van Ruisbroek hadden geplunderd en in brand gestoken, met de dood van enkele Brusselaars tot gevolg.¹³⁷ De Mechelse procureurs zagen de zaken totaal anders. In hun eerste aanklacht hadden ze al gesteld dat zij niet de eersten waren geweest die kerken voor militaire doeleinden hadden gebruikt. Brussel had toch echt zelf gewapende troepen in kerken rond Vilvoorde gestationeerd. Brusselse troepen hadden als rovers door het land gereden, bij dag en bij nacht, en binnen en buiten de vrijheid van Mechelen poorters gevangengenomen. Zowel op de heerweg die door de heerlijkheid liep als elders hadden ze vee en goederen in beslag genomen, en levensmiddelen opgeëist te water en te land. Dit was gebeurd onder leiding van onder anderen Pieter Moeiliaart, de onderdrossaard van Brabant. Ook had Brussel een burgemeester en een amman met een gewapende troep naar de Mechelse vrijheid gestuurd, die daar paarden en andere goederen in beslag hadden genomen.¹³⁸ Op al deze aanklachten verzocht Brussel Mechelen te melden welke amman en burgemeesters dat dan waren geweest, welke misdaden zij precies tegen Mechelaars hadden gepleegd, en welke kerken rond Vilvoorde ze dan in militaire bastions hadden veranderd – vragen waar Mechelen onmogelijk een specifiek antwoord op kon geven.¹³⁹ De discussie ontaardde in een twist over wie was begonnen, en welke reacties legitiem waren geweest. Deze zaken waren niet meer precies te achterhalen en duwden een uitspraak in het proces zo mogelijk nog verder weg, maar beide partijen grepen ze aan om aan te tonen dat zij de moreel bovenliggende partij waren.

Concluderend zijn twee dingen opvallend in het proces tussen Brussel en Mechelen. Procureurs uit beide steden baseerden hun beeld van de ruimte slechts voor een deel op geschreven privileges. De Brusselse procureurs ontkenden liever het bestaan van de Mechelse privileges dan ze op inhoudelijke gronden te ontcrachten, hoewel dat in het geval van de privileges van Jan II en Lodewijk van Male zeker mogelijk was geweest. Beide partijen bleven argumenteren op grond van

¹³⁵ Bijvoorbeeld tussen november 1431 en januari 1432, en tussen oktober en november 1432, antwoord van Brussel op principale aanklacht Mechelen, 24 maart 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 9v.

¹³⁶ Dupliek van Brussel op repliek van Mechelen 24 april 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 23r.

¹³⁷ Antwoord Brussel op principale aanklacht Mechelen, 24 maart 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 11r.

¹³⁸ Principale aanklacht Mechelen 12 januari 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 2v-3r.

¹³⁹ Dilatoir respons Brussel op principale aanklacht Mechelen, 10 februari 1433, SAM inv. Van Doren VI nr. 203, f. 6r.

de oude rechtspraktijk. Het horen van getuigen en een beroep op *gemeine fame* bleef belangrijk. Daarnaast waren geschreven privileges en juridische uitspraken alleen niet toereikend om de ruimtelijke werkelijkheid beslissend vorm te geven. Steeds werden ze door de werkelijkheid ingehaald. Volgens beide partijen kwamen bestaande rechten en afspraken door nieuwe incidenten in een ander licht te staan. Brussel eigende zich het recht toe ordonnanties uit te vaardigen omdat Mechelen de ketting spande, Mechelen zag blokkade van de rivier als een legitiem middel om haar vermeende rechten te beschermen. De focus van het proces verschoof zo van de evaluatie van privileges en gewoonterecht naar de vraag over welke partij het eerst de rechten van de ander had geschonden, en zo verzandde het proces al snel.

De vraag rijst waarom beide partijen, en de arbitragecommissie zelf, dan toch zoveel tijd en moeite staken in het proces. Een definitieve uitspraak in het proces kon voor nieuwe problemen zorgen, dat realiseerde iedereen zich. Toch konden de partijen een zaak ook zonder definitieve uitspraak gebruiken om hun belangen na te streven. De rechtszaak had immers wel degelijk invloed op de constructie van ruimte in de praktijk van alledag. Embargo's werden opgeschort, blokkades op de rivier opgeheven, troepenopbouw in grensstreken een halt toegeroepen. Brussel kon de doorvaart op de rivier voorzichtig opstarten, voor Mechelen werd het stapelrecht in ieder geval niet volledig ontkend. Deze successen waren misschien het hoogst haalbare, maar ze waren voor beide partijen belangrijke doelen, die op zijn minst voorkwamen dat een te zwart-witte arbitrale uitspraak de zaken opnieuw op scherp zou zetten.

Hiermee vormde de rechtszaak eveneens een belangrijk instrument voor de hertog en zijn commissie. Zijn voornaamste taak was het handhaven van de vrede, het garanderen van politieke stabiliteit en misschien nog wel belangrijker: het beschermen van privileges. In geen geval wilde een commissie, uit naam van de hertog, inbreuk plegen op eeuwenoude privileges, die daarom uitputtend werden onderzocht. Dat privileges van verschillende partijen vaak op gespannen voet met elkaar stonden, betekende dat deadlines steeds werden uitgesteld. Maar commissieleden realiseerden zich dat een arbitrale uitspraak alleen niet alles op kon lossen. Wanneer een van de partijen zich alsnog in zijn aloude rechten gekrenkt zou voelen, zou het nooit lang duren voor een nieuw incident zich voordeed en een conflict opnieuw oplaaide. Zolang een proces gaande was, bood het in ieder geval zekere stabiliteit, en een platform voor het in de hand houden van een conflict. De opheffing van blokkades, embargo's en verbanningen waren concrete bereikte doelen, waardoor een zekere ontspanning intrad, zonder dat er privileges werden bevestigd of ontkend, en zonder dat er ook maar een uitspraak in zicht hoefde te zijn. Uiteindelijk hadden landsheren, en de commissies die namens hen opereerden, in zulke gevallen meer baat bij het in stand houden van het proces dan bij een uitkomst ervan.

Conclusie

In de veertiende en vijftiende eeuw construeerden Brabanders rivieren op verschillende manieren als betekenisvolle ruimtes. Dit hoofdstuk betoogde dat zowel hertogen als kroniekschrijvers rivieren gebruikten om het hertogdom op een flexibele manier te definiëren. Door Brabant voor te stellen als het gebied tussen de Schelde en de Rijn of de Maas konden schrijvers als die van de *Voortzetting* en de *Alder Excellenste Cronike* de verbinding leggen met het hertogdom Nederlotharingen. Dit verleende Brabant niet alleen status, maar ondersteunde ook de claim dat het hertogdom onafhankelijk was van het Franse koninkrijk en het Heilige Roomse Rijk. Hoewel deze ideeën berustten op een gereconstrueerde historische werkelijkheid, bleven ze niet beperkt tot de literaire sfeer. Nog tijdens de regeringen van Filips de Goede en Karel de Stoute dienden ze als basis voor politieke onderhandelingen over de status van Brabant en de Bourgondische landen, met buitenlandse vorsten als de Roomskoningen.

In de praktijk van alledag construeerden stedelingen, stadsbesturen, heren en inwoners van gebieden rond de Schelde, Gete en Zenne, die rivieren als grenzen en als juridische en economische ruimtes. Voor hen stond er veel op het spel, van vis-, tol- en molenrechten, tot de mogelijkheid om jurisdictie te kunnen uitoefenen. Gebruikers van de rivier baseerden hun ideeën over de rechten op de rivier op uiteenlopende gegevens, zoals het collectieve geheugen, de dagelijkse praktijk, en geschreven overeenkomsten. Hierdoor hadden verschillende gebruikers een verschillend beeld van de ruimte, en kon gemakkelijk conflict ontstaan. Het geheugen van mensen was immers feilbaar, herinneringen konden bewust of onbewust worden verstoord. Geschreven overeenkomsten of privileges bevatten soms frasen die na verloop van tijd moeilijk te interpreteren werden, zoals die van *alrehande vlot* in de Mechelse privileges, of de noties waarvan de rechtskracht niet meer duidelijk was, zoals van de landen van divisie.

In conflicten over de rivier konden betrokkenen de ruimte, en hun onderlinge machtsrelaties, opnieuw definiëren. Hierbij maakten ze niet alleen gebruik van rechtszaken maar ook van minder officiële strategieën zoals intimidatie, het verdacht maken van de tegenstander, en het botweg handhaven van de eigen vermeende rechten. Partijen waren niet altijd gericht op een zo snel mogelijke uitkomst in een rechtszaak. Verdedigende partijen stelden zich vaak tevreden met het discrediteren van de aanklagende partij. Zelfs een aanklager had soms reden om niet volledig transparant te zijn over de eigen rechten, om geen volledig inzicht te geven in de zwaktes van de eigen argumentatie. Ook arbitragecommissies die namens de hertog opereerden hadden niet altijd als doel een uitspraak in een proces te forceren en de ruimtelijke ambiguïteit op te heffen. Zij realiseerden zich dat een arbitrale uitspraak een conflict opnieuw op scherp kon zetten wanneer een van de partijen zich in zijn rechten gekrenkt voelde. Desondanks konden zowel de

conflicterende partijen als arbitrerende instanties rechtszaken gebruiken om hun belangen na te streven. Zo zorgden ook tussentijdse uitspraken voor de-escalatie van militaire spanningen, het opheffen van embargo's en het wegnemen van blokkades. Lopende rechtszaken stelden arbitragecommissies in staat zich te concentreren op hun belangrijkste taak: het beschermen van privileges en het handhaven van vrede.

Zo zette dit hoofdstuk de eerste stappen om te betogen dat Brabanders de ruimte waarin zij zich bewogen construeerden van onderop, door middel van officiële en onofficiële strategieën. Het feit dat gemaakte afspraken niet altijd zichtbaar waren in de ruimte, maakte dat de constructie van ruimte voor hen een geschikt platform was voor het onderhandelen van machtsrelaties. De volgende hoofdstukken onderzoeken deze aspecten van de constructie van ruimte en machtsrelaties meer in de diepte. Ze gaan ook meer in op de manier waarop tijdgenoten hun ideeën over de ruimte communiceerden. Om ideeën over de ruimte werkelijkheid te laten worden, moesten verschillende betrokkenen die immers effectief overbrengen aan andere groepen, en aan de vorst. Dit gold zeker voor ideeën over een van de meest concrete en tot de verbeelding sprekende technologieën voor het structureren van de ruimte: de grens.